

"DEYİRDİM Kİ, BU QURULUŞ DAĞILACAQ"

Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin sədri Əbülfəz Elçibəy'lə Ədalət Tahirzadə'nin söhbəti
(17 oktyabr 1991 - 15 aprel 1992)

Əbülfəz bəy, istəyirəm bu söhbəti hələlik siyasətdən uzaq bir mövzudan başlayaq; şəxsi həyatınız, uşaqlıq və gənclik illəriniz haqqında məlumat verəsiniz - harada doğulmusunuz, harada oxumusunuz, harada böyümüsünüz, gəncliyiniz hansı mühitdə keçib?..

Ədalət bəy, bu, çox böyük, daha doğrusu, çox vaxt aparan sualdır. Bir də ki, adamın öz həyatından danışması bir qədər maraqsızdır...

Oxucularımız gərək bilsinlər də. Siyasi görüşlərinizlə tanışdırlar, ancaq həyatınızla yox.

Belə şeyləri adətən adam təqaüdə çıxanda oturub yazır. Sadəcə olaraq, hamının gəncliyi, uşaqlığı özü üçün maraqlıdır. Mən də özümə maraqlı olan, yadımda qalan, həmişə məni cəlb eləyən şeylər haqqında danışım.

Mən dağda, obada anadan olmuşam.

Hansı rayonda?

Ordubad rayonunun Kələki kəndinin yaylağında - «Xəlil yurdu» deyilən yerdə. Butun ozamankı kənd uşaqlarının həyatını yaşamışam. Çox vaxt elə olurdu ki, gəvənlərin, kolların, qanqalların içərisində çoxumuz ayağyalın gəzirdik.

Sonra böyüyüb gedərdik yaylağa. 8-10 yaşımızda dağlarda qoyun otarardıq. Uşaqların çoxusu elə idi. Faciə idi - təkçə oğlanların yox, qızların da ayaqları yalın olardı, daşlar yarardı. Çox pis bir həyat idi - heç qul yaşayışı da belə olmazdı. Bu, tez-tez adamın yadına düşür.

Ayaqyalın məktəbə gedərdik. Qonşuluqda Unus adlı kənd var, orada yeddiillik məktəbdə birinci sinifdən yeddiinciyədək oxumuşam (bizim kənddə məktəb yox idi). Mənim bəxtim onda gətirib ki, yaxşı müəllimlərim olub; ömrüm boyu müəllimlərimdən razı olmuşam.

Bəlkə bir neçəsinin adını deyəsən?

İstəyirəm ki, gələcəkdə müəllimlərim haqqında bir əsər yazım - müəllimlər nə cürdür, o vaxt necə olublar, çünki hər dövrün öz müəllimi var; hadisələrə hərəsinin bir cür yanaşma üsulu var. Zaman keçdikcə müəllimlərin bir cüt yanaşma üsulu var. Zaman keçdikcə müəllimlərin də, tələbələrin də, şagirdlərin də yanaşma və münasibətləri dəyişir.

Bizim dil və ədəbiyyat müəllimimiz vardı - İsmayıl Kazımov. Həm də məktəbin direktoru idi. O, pedaqoji texnikumu qurtarmışdı, ancaq əvvəl mədrəsə təhsili görmüşdü, sonra atasının, ruhanilərin yanında oxumuşdu deyən Azərbaycan ədəbiyyatını, Şərqi ədəbiyyatını elə gözəl bilirdi ki, danışdıqca adam düşünürdü: görəsən, onun yaşında olanda onun heç olmazsa yarısı qədər biləcəyəm? Rus ədəbiyyatını da çox gözəl bilirdi. Azərbaycan dilinə onda bir sevgi vardı

ki! Qrammatikanı öyrədəndə bir sözü on dəfə o tərəf-bu tərəfə çevirərdi, dərsdən əlavə məşğul olardı, dərnəklər yaradardı. Neçə il qabaq vəfat edib, Allah rəhmət eləsin! Mən sonralar da onu görəndə həmişə özümü uşaq sayırdım.

Sonra bizim Əsgər müəllim vardı (indi dərs demir). Uşaqlar adətən müəllimdən qorxur - görsə ya döyəcək, ya vuracaq, ya üstünə çıxıracaq, ancaq Əsgər müəllim dərs dediyi müddətdə hələ heç kəsə çırtma da vurmamışdı, bunu da hamı bilirdi.

Orta məktəbin səkkizinci sinfində oxuyanda Oruc Əliyev adlı yaxşı ədəbiyyat müəllimimiz vardı (o da indi dərs demir). Bəşir müəllim vardı - riyaziyyat müəllimi, olduqca gözəl dərs keçərdi.

Tarix müəllimimiz rəhmətlik Mahmud müəllim də çox insan adam idi, qətiyyətlə kobudluq bilməzdi. Gülməyi gələndə əlini ağzına qoyardı ki, gülməsini görməyə, amma əlini dodağının üstünə qoyan kimi bilərdik ki, gülür. Cavan vaxtı rəhmətə getdi. 8-inci sinisdə mən Marks'ın «Kapital»ını oxuyurdum. Onda nə başa düşürdüm axı? Oxuyurdum görüm bu nədir. Onda da elə sözlər vardı ki, başa düşmürdüm, bu müəllimə suallar verirdim, onu yorurdum: «izafi dəyər» nədir, «substansiya» nədir? O da izah edirdi. O zaman qəribə idi - uşağın verdiyi sualı cavabsız qoymaq olmazdı; bu pedaqoji qayda həmişə gözlənilirdi. Axırda məni tutdu, apardı müəllimlər otağına, dedi ki, bu şagirdin başı xarab olacaq; qoymur ki, mən dərs keçim, özü də yapışıb «Kapital»dan, əl çəkmir.

Bir az ordan-burdan soruşdular, «Kapital»dan sual verdilər. Başladım bəzi cümlələri danışmağa, bu belədir, bu belədir... Sonra müəllimlərin bir neçəsi zarafata saldı ki, bala, ali məktəbə gedəcəksən, dərs keçəndə bunu heç oxumayacaqsan.

Nə isə, müəllimlərim çox yaxşı idi.

8-9-10-uncu sinifləri Ordubaddakı 1 nömrəli orta məktəbdə oxumuşam.

Neçənci illərdə?

1957-ci ildə qurtarmışam. Demək, 1955-56-57-ci illərdə.

Ordubad 1 növrəli məktəbi o zaman Naxçıvan Muxtar Respublikasında adı çəkilən iki-üç çox güclü məktəbdən biri idi. Müəllimləri yüksək səviyyəli idi; bəziləri gimnaziyada oxumuşdular. Ordubad məktəbində bir ənənə vardı (indi bilmirəm necədir) - bədən tərbiyəsi müəllimlərindən tutmuş hərbi müəllimədək hamısı savadlı adamlardı və dərslərini əla keçirdilər. Bir an da dərsburaxma olmazdı, çox intizamla, vaxtlı-vaxtında keçərdilər. Ağılımıza belə gətirə bilməzdik ki, müəllim dərsə gəlməyə bilər - elə şey yoxdu.

O zaman bizimlə oxuyan şagirdlərin, demək olar ki, səksən faizi ali savad aldı. Dörd paralel sinif vardı, hərəsində 39-42 şagird oxuyurdu (bizdə 42 idi). Eyni sinfin şagirdləri içərisində 5-6 elmlər doktoru, 20-yə qədər elmlər namizədi çıxdı.

Bəy, demək olarmı ki, sonrakı siyasi istiqamətlənməyində məhz bu orta məktəbin əhəmiyyətli rolu olub?

Çox böyük. Kim deyir-desin, orta məktəbdən o cür mayası olmayan, yaxşı müəllimlərin əlindən keçməyən adama çətindir. Son vaxtlar idrakı, savadı olmayan çoxlu uşaq görürəm, fikirləşirəm ki, bunların taleyi necə olacaq? Amma yaxşı dərs keçilsə onlardan gələcəyin böyük adamları çıxa bilər.

Millətin inkişafının birinci şərti maarifdir. Xalq Cəbhəsinin proqramı həyata keçsin, istədiyimiz dövlət quruluşunu yaradaq, demokratik cəmiyyət quraq, ondan sonra mən bütün fəaliyyətimi maarifçiliyə, elmə sərf edəcəyəm, çünki birincisi - millətin azadlığıdır, müstəqil dövlət qurmasıdır, ikincisi - onun maarifidir, elmidir. Əgər elm, maarif yoxdursa, azadlıq da boş şeydir, çünki o azadlıq sonradan cahilliyə, cəmiyyət isə insanlar yığına çevriləcək, çürüyüb, dağılıb gedəcək. Bütün cəmiyyətləri saflaşdıran həmişə ardıcıl olaraq dəyişilən, yaxud inkişafda, dinamik hərəkətdə olan maariflə elmdir. Bunlar olmasa qalan şeylər heç bir nəticə verməyəcək.

Məktəbin rolu, sözsüz ki, olub, ancaq uşağın, gəncin yetişməsində ailənin, valideynlərin də çox mühüm rolu var. Taleyinizdə bu amil özünü nə dərəcədə göstərib?

Mən bu fikri çox vaxt deyirəm, universitetdə oxuyanda da deyirdim - Azərbaycanın, xüsusən kənd uşaqlarının yetişməsində böyük rolu kənd oynayıb, kəndin ağsaqqalları oynayıb. Kənd belədir ki, müdrik qocaların çoxunda savad olmur, ancaq onlar dünyanın hadisələrini, nağılları, dini hədisləri, çox şeyləri şifahi şəkildə yığıb saxlayıblar. Bizim kənddə də yaşlı kişilər, qadınlar oturub söhbət edirdilər. Mən onda uşaqdım, məktəbə getmirdim, qulaq asırdım. Deyirdilər ki, Əflatun belə danışdı, Ərəstu belə demişdi. Bəlkə də həmin sözləri o şəxslər heç işlətməyib də, amma xalqın içərisində müdrikiyə meyl o qədər güclüdür ki, ağıllı fikirlərin bir hissəsini Loğman'ın, Əflatunun, Ərəstunun adı ilə yaşadırlar, qalanlarında da peyğəmbərə, imama istinad edirlər.

Bu cür sözləri şəxsən öz valideynlərinizdən eşitmisinizmi? Açıq, istəyirəm ki, onlardan danışasınız.

Mənim atam müharibədə ölüb. Zorla yadıma gəlir. Amma söhbətlərdən eşitmişəm ki, o, çoxlu dastanlar bilirmiş. Hətta bəzi şeyləri «Dədə Qorqud»dan söyləyirmiş.

Adı nə idi?

Qədirqulu. Çoban olub. Elatların arasında dastanlar şifahi yaşayırdı; ozanlar olub, oxuyub, o da uşaqlıqda eşidib, o şəkildə də götürüb.

Elat tayfalarını yaşadan sazla dastan olub. Ozanın bircə sazı vardı, bir də dastanı - götürüb bütün obanı gəzirdi, onun bütün mənəvi həyatını təmin edirdi. Mən həmişə deyirəm ki, böyük ozan bir akademiya deməkdir, çünki o həm musiqi tərbiyəsi verir, həm tarixi yaşadır, həm də adamlara söhbəti, danışığı, nitqi çatdırır. Akademiyani, operanı gəzdirmək olmur, ancaq

böyük, güclü ozan indi bu kənddədir, sabah obiri obadadır; on il, iyirmi il gəzə-gəzə hər yeri dastanlaşdırır, səhnələşdirir, nağıllar gətirir, söz gətirir, musiqi gətirir.

Bizim Azərbaycan ədəbiyyatının, musiqisinin həmin hissəsi yaxşı öyrənilməyib. Sən özün yaxşı bilirsən: bir var yazılı ədəbiyyat, bir var şifahi ədəbiyyat, bir də var aşiq-dastan ədəbiyyatı, poeziyası - bu, başqa şeydir. Buna tamamilə başqa bir səpkidən yanaşıb təhlil etmək gərəkdir. Bu, xüsusi mədəniyyətdir və türk xalqlarına məxsusdur. Bütün dastanların hamısını götür. Məsələn, son vaxtlar iki dənə balaca dastan tapmışdılar, deyirdilər ki, italyan dastanlarıdır, sonradan sübut etdilər ki, türklərindir. «İqor polku dastanı» məsələsi də elə.

Dastan sxemi xalqa vəhdət üzərində qurulub. Onun bənzəri dünyada yoxdur. Onu ən çox elat tayfaları yaradır.

[Şer, rəqs, musiqi - hər üçü dastanda birləşir...](#)

Bəli. Şəhərdə oturaq əhali ayrı-ayrılıqda rəqsə də, musiqiyə də gedir, poeziyaya da qulaq asır; dastan isə onları sintez edir. Dastan ehtiyacdən doğur - dörd zurnaçı, dörd qavalçalan götürüb elatları gəzmək olmur axı; bir nəfər sənətkar lazımdır. Böyük ansamblla gedib 40 nəfərlik obada konsert vermək də adama gülməli gələr.

[Ananızdan nə götürmüşünüz?](#)

O, çoxlu nağıllar bilirdi.

[Adı nə idi?](#)

Mehrinisə. Nağıllardan başqa, həddən atriq atalar sözü də bilirdi. Dağlarda bitən dərman otlarının hamısının adını tanıyırdı və hamısının da hansı dərddə dərman olduğunu deyirdi.

[Müalicə ilə də məşğul olurdumu?](#)

Bizdə, dediyim kimi, elat idi, maldar olublar. Çöldə-bacada kimin əli-ayağı yaralandı - filan otdan qoysun, ilan çaldı - filan otdan. Hamısı türkçərə idi. Özləri çox vaxt həkimə inanmırdılar, deyirdilər ki, həkim lazım deyil, türkçərə ilə əlac edin. Ayaq yaralanıb simləyəndə qoyulan simotundan tutmuş başqalarınadək məni yığmağa o qədər göndərib ki, indi mən də bu otların çoxunu tanıyıram. Hansı otun yarpağını əzib verməyi, hansının kökünü, toxumunu verməyi bilən adamlardandı anam. Bir o idi, bir də Xanzeynəb xala dediyimiz qadın (Allah rəhmət eləsin!); onlar bir-birinə çox yaxın adamlardı, ağbirçəklərdi. Bacı kimi oturub söhbətləşərdilər. Onlar çox dərman bilirdi. Güləbətın xala da vardı - üç cümlədən bir atalar sözü, hikmətli söz deyərdi. Bu adam nə dedi - hər şeyi bir məsələ bağlayardı.

Yəni kəndin özünün hər şeyi, tarixi qoruyub saxlamaq ənənəsi var. Cangülmərdən tutmuş çox şeyi yaşadardılar. Bayram günləri bizi yığardılar, cangülüm keçirərdilər (çərşənbə axşamları, başqa günlər də eləcə).

Ümumiyyətlə, ananız taleyinizdə necə rol oynayıb?

Mənim taleyimdə iki varlıq həmişə ziddiyyət təşkil edib: anam və xalq. Çox vaxt fikirləşmişəm ki, onlardan hansını hansına dəyişmək olar? Heç vaxt da bu suala cavab tapa bilməmişəm. Elə vaxt olub ki, hirslənmişəm, demişəm ki, ana da, hamı da əqidəyə qurban getməlidir, sonra fikirləşmişəm ki, yox, ana məsələsi çox ağırdır; yəni uşağı, ailəni, qardaşı, hamını qurban vermək olar (bəlkə başqası üçün uşaq olmaz, qardaş olmaz), təkəcə anadan savayı.

Ümumiyyətlə, heç elə vəziyyət yaranıbmi ki, anan desin: oğul, mənim xatirimə bu işə getmə?

Elə olub, ancaq mən onun sözünə baxmamışam. Məsələn, deyib ki, bu şeylərdən əl çək, səni tutacaqlar; filan-filan şeyləri get de, qurtarsın-getsin. Mən tutulandan sonra gəlib Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinə, demişəm ki, görüş istəmirəm. Sonra eşitmişəm ki, eşikdə oturub ağlayır. Daha doğrusu, ağlamağı yox, Təhlükəsizlik Komitəsi əməkdaşlarının yanında ağlamağı mənim üçün qəbul edilməz olub. Qəbul eləmişəm ki, qoy görüşüm. Bir saat görüşmüşük, demişəm ki, daha bir də buralara gəlib-eləmə. Bax, bu cür toqquşan anlarımız da olub.

Məhkəmədə gəlib oturub, xahiş etmişəm ki, o, burada oturmasın, onu məhkəmədən çıxarıblar. Sonra məhkəməyə bir xahişnamə yazıb, mən isə demişəm ki, o qəbul olunmasın və işimə tikilməsin; tikməyiblər. Aramızda belə ziddiyyətlər olub. Yəni o, bir ana kimi məni istədiyi qədər danlaya da bilərdi, hər şey deyə bilərdi, ancaq axırda milli məsələdə o təslim oldu. Dedi ki, sən xalqın adamısan, Allahın adamısan, səni tapşırdım Allaha, indi özün bilərsən, daha sənin işinə qətiyyənlə qarışmayacağam. Doğrudan da, qarışmadı.

Bu nədən irəli gəldi, Bəy, sevgisindənmi, sənə inamındanmı, yoxsa bir ana kimi öz gücsüzlüyünü görüb məcburiyyətdənmi?

Vallah, bunu mən bilmirəm, amma bəzi şeyləri ona danışmışdım, inanır, başa düşürdü. Deyirdim ki, bax, bu cəmiyyət belədir; sən özün görürsən - yüzlərcə, minlərcə aclar var, yalavaqlar var, ayaqyalınlar var, bunlar niyə olmalıdır? Bunları kim edir? Deyirəm ki, buna hökumətdir təqsirkar. Minlərcə adamın qanı töküldü, haqsız tutuldu, qırıldı, nə bilim müharibələrdə məhv edildi, sürgünlərdə getdi, yetim qoyuldu, filankəsi, filankəsi, filankəsi göndərdilər, Sibirdə öldürtdülər, bir tikə çörəyin üstündə yox etdilər, kolxozda işə çıxmadığına görə həbs etdilər. Sən özün deyirsən ki, filan ruhanini, filan ağanı, filankəsləri məhv etdilər. Bəs bunları eləyən kimdir axı? Bunu mənə bu quruluş eləməyib? Quruluş eləyib. Mən də ona qarşı mübarizə aparıram də. Anam deyirdi ki, bu, qorxulu quruluşdur, məhv eləyər səni. Əlbəttə ki, məni istədiyindən belə deyirdi.

Ananla bu mövzuda söhbətlər başlananda sən təxminən neçə yaşın olardı?

Bu söhbətlər tələbə vaxtından başlanmışdı.

Onda bəlkə elə tələbə mühitindən danışsan - Əbülfəz bəy bu mühitdə necə yetişdi?

«Yetişdi» deyəndə, mən onu yetişmək saymıram; xırda şeydir.

Hər halda, kərpiclər qoyula-qoyula gəlir...

Bizim universitet mühitimiz də pis olmayıb.

Orta məktəbdə oxuyanda fikirləşirdim ki, mən nə olmalıyam, harada oxumalıyam? Bir vaxt düşünürdüm ki, ən yaxşı sənət həkim olub insanları sağaltmaqdır. (Bəlkə də anamın məni dərman otları yığmağa göndərməsinin təsiri idi bu). Elə hey deyirdim ki, həkim olacağam. Nə isə, 8-inci sinifdə fikrim dəyişdi. Nizami'ni oxuyanda bildim ki, o, farsca yazıb, Xaqani farsca yazıb. Fikirləşdim ki, farscanı öyrənəcəyəm, onları öz yazdıqları dildə oxuyacağam. Sonra Füzuli'ni oxumağa başladım; 9-uncu sinifdə Füzulini başa düşmək çətindir axı. Onda işlədilən sözləri öyrənmək istəyirdim.

Mən 10-uncu sinifdə oxuyanda eşitdim ki, ədəbiyyat fakültəsində üç şöbə açılıb: türk, fars, ərəb. Məktəbi qurtaran kimi dedim ki, sənədlərimi ərəbə verəcəyəm. Dedilər ki, ərəb şöbəsi çox çətindir. Nə isə, verdim. 90-dan çox adam idik.

Neçənci ildə?

1957-də.

Orta məktəbi necə qurtardın, Bəy?

Bizdən bir il qabaq məktəbdə xeyli qızıl və gümüş medal vermişdilər Naxçıvanda. Hətta elə olmuşdu ki, bir sinifdə oxuyan 30 nəfərdən 25-i medal almışdı, səsi çıxmışdı. Ona görə nazirlikdən xüsusi göstəriş gəlmişdi ki, bu il qızıl-gümüş söhbəti olmayacaq. Mən qızıla düşmürdüm, ancaq düşəsi yoldaşlarım vardı, mənə gümüş verə bilərdilər. Qiymətləri zorla aşağı saldılar. Qızıl medal alasilərə zorla «4» yazdılar...

Nə isə, gəldin ərəb şöbəsinə...

Ərəb şöbəsinə 11 nəfər qəbul vardı. Müsabiqə çox güclü idi. Onu da deyim ki, mən çox da yüksək qiymətlərlə qəbul olmadım. Rus dilindən səsli imla yazdırırdılar, mən də bu dili pis bilirdim; birtəhərlə «3» aldım. Tarix imtahanında müəllimlər heç qulaq asmırdılar. Lap axırda birdən-birə çöndülər, iki sual verdilər, birini bilmədim. Dedilər ki, hə, sən səhərdən danışırısan, bəlkə elə gop edirsənmiş? Yaman pərt oldum, dedim ki, başqa suallar verin. Verdilər. Bundan da «3» yazdılar. Sonra ədəbiyyat yazıdan «4», şifahidən «5» aldım, girdim.

Mən, girənlərin içində orta səviyyəli idim. Məndən qabaq yüksək qiymət almış doğrudan da savadlı uşaqlar qəbul olunmuşdu, heç bir üzgöənlik edilməmişdi.

Həmin şöbəni qurtaranların içərisindən 3 elmlər doktoru çıxıb.

Kimlərdir?

Rəhmətlik professor Malik Mahmudov, fəlsəfə elmləri doktoru Zakir Məmmədov və filologiya elmləri doktoru Aida İmanquluyeva. Elmlər namizədi Nərimin Sultanlı şərqqünaslıq fakültəsində ərəb ədəbiyyatından dərs deyir.

Bizim tələbələrin əksəriyyəti əla oxuyurdu. Yadımdadır - SSRİ üzrə zərbəçi əmək briqadasıdır-nədir, bir şey vardı, o adı respublikanın bütün ali məktəbləri üzrə bizim sinfə vermişdilər, çünki tələbələrimizin hamısı çox yaxşı oxuyurdu. Beş nəfər qırmızı diplomla qurtardı.

Sən də onların içindəydin?

Yox, mən elə də güclü deyildim. Ən qüvvətlimiz Malik Mahmudov idi. Sonra universitetin ərəb dili müəllimi Malik Qarayev (o, xaricə çox getdi, dərslər, güzəran başını qatdı, müdafiə edə bilmədi, ancaq çox gözəl dərslər deyir).

Rəhmətlik Rəna xanım həyatdan tez getdi. Bütün dərslərini «5»lə oxuyardı. Son dərəcə gözəl insan idi. Şərqsünaslığın tələbələrindən soruşsanız deyərlər - bütün qızlar onun davranışından, hərəkətindən nümunə götürürdülər. Elza xanım radioda ərəb verilişləri üzrə diktordur. Balaxanım müəllimə indi orta məktəbdə ərəb dili müəllimidir.

Beləliklə, sinif çox güclü idi. Hətta elə olurdu ki, müəllimlər bəzən «gileylənirdilər» ki, hamınıza «5» vermək olmaz axı, razılaşın, kiməsə «4» yazmaq.

Bəs müəllimləriniz necə idi?

Deyərdim də, bizim bəxtimiz gətirib ki, müəllimlərimiz həmişə seçmə olub. Məsələn, bizə lirikadan dərslər deyib rəhmətlik Mir Cəlil. Dərslər deyib Məmməd Cəfər Cəfərov, dərslər deyib Həmid Araslı. Bunlar ədəbiyyatdan deyib. Dilçiliyi isə Nəsir Məmmədov, müəyyən hissələri Ağamusa Axundov (o vaxt o ya aspirant idi, ya da yenicə müdafiə etmişdi) keçib. Rus ədəbiyyatını elmlər doktoru Fəridə Vəzirova deyirdi. Bu cür müəllimlərimiz vardı. Dildən qrammatikanı bizə professor Əlövsət Abdullayev öyrədib.

Unuda bilməyəcəyim bir nəfər də var - bizə xeyli əziyyət çəkmiş ərəb dili müəllimimiz Ələsgər Məmmədov. Onun ilkin qrupu idik deyən hələ kitab da yox idi (kitabı sonra o, özü yazdı). Ələsgər müəllim ərəb dilini öyrətməkdə bir nömrəli mütəxəssisdir. Dərsin ortasında tələbələrdə yorğunluq hiss edirdi, keçirdi zarafata. Hətta ərəb atmacaları deyirdi. Bizi məcbur edirdi ki, evdə Molla Nəsrəddindən, başqalarından azərbaycanca lətifələr öyrənib ərəbcəyə çevirək - hələ ikinci kursda. O, Azərbaycanda ərəbşünaslıq məktəbi yaratdı.

Özü də, deyəsən, onun əsl ixtisası alman dilidir?

Hə, alman dilidir. Onun ərəbşünaslıq məktəbini qurtaranlar içərisindən fəlsəfə, ədəbiyyat, tarix üzrə çoxlu alim çıxıb, onlarca mütəxəssis xarici konsulluqlarda, səfirliklərdə işləyir. Biz xaricdə olanda deyirdilər ki, Bakıda qurtaran ərəbşünaslar ərəb dilini SSRİ-nin bütün yerlərində oxuyanlardan əla bilir. Moskvanı, Leninqradı bitirib bizimlə bir yerdə çalışan tərcüməçilər də deyirdilər ki, siz bu dili bizdən çox yaxşı bilirsiniz.

Siz xaricə neçənci ildə getmişdiniz?

1962-ci ildə universiteti qurtardım. 63-64-üncü illərdə xaricdə oldum (63-ün yanvarından).

Universiteti qurtaran kimi təyinatımı xaricə tərcüməçi kimi vermişdilər - Əsvan bəndində, Misirdə tikilən başqa bəndlərdə işləmək üçün. Amma xaricə birbən-birə getmək olmurdu, layihə institutuna tərcüməçi mühəndis adı ilə götürdülər. Həmin layihə institutunda 7-8 ay qaldıq (məşq edirdik), sonra oradan 5-6 nəfər xaricə getdik.

[Bəy, çox adam bilmir, sən, səhv etmirəmsə, iki il kommunist olmusan. Bu, xaricə getmək məcburiyyətindən irəli gəlməyib ki?](#)

Yox, yox! Mən kommunist olmuşam 1973-75-inci illərdə.

Bu, belə oldu - o zaman birdən-birə başladılar ki, universitetin tarix, hüquq, elmi kommunizm, fəlsəfə, ümumiyyətlə, ideologiya ilə bağlı müəllimlərinin gərək hamısı kommunist ola; necə ola bilər ki, ideya işçisi kommunist olmasın? Sonra dedilər ki, kim kommunist olmasa universitetdən çıxarılacaq. Mən də çıxmaq istəmirdim - ona görə yox ki, iş tapmağa çətinlik çəkərdim, sadəcə olaraq, tələbələrdən ayrılmaq istəmirdim., çünki tələbələrin içəriçində təbliğat aparmağa güclü imkan vardı. Mən bu imkandan əl çəkmək istəmirdim. Məni neçə dəfə ora-bura çəkдилər, yaxın dostlarım da dilə tutdular ki, partiya girmək gərəkdir, təzyiq etdilər. Bizim kafedrada Nəriman Həsənzadə adlı bir müəllimimiz vardı, dedi ki, gəl səni partiya keçirək, özü də zəmanəti özüm verəcəyəm. İki dəfə zəmanət yazdılar, itirdim. Üstündən bir il keçdi, yenə yazdılar. Dilə tutdular ki, keçməsən universitetdən çıxaracaq. Mən də deyirdim ki, onsuz da, çıxaracaq. Beləcə axırda məni partiya keçirdilər. Nəriman müəllim Allah şahididir...

[O, şair Nəriman Həsənzadədir?](#)

Yox, indi universitetdə kafedra müdiridir. Aramız yaxın idi. Dedim ki, axı məni, onsuz da, tutacaq. Cavab verdi ki, tülulsən da kommunist kimi tutulacaqsan, bu işə çətin olacaq. Kommunisti tutmaq üçün Mərkəzi Komitə də işə qarışacaq; səni elə-belə tutmaq olmayacaq, bunu dünya da biləcək.

[Tutulanda kommunist idin?](#)

Hə.

[Bəs nədən bilirdin ki, tutulacaqsan?](#)

Axı bu işlərin bir sonu vardı - tutulmaq. Bunu tələbə yoldaşlarım da bilirdilər. Biz söz qoymuşduq ki, bu yolda sonadək mübarizə aparaq.

[Nə vaxt tutuldun, Bəy? Xahiş edirəm günü ilə, ayı ilə, ili ilə deyəsən.](#)

1975-inci il yanvar ayının ya 15-i idi, ya da 17-si...

[Necə tutdular? Bəhanə nə oldu?](#)

Bəhanəsi olmadı. Əvvəl məni çağırmışdılar - ondan hələ bir il qabaq, 1974-üncü ilin əvvəlində (yanvar, ya fevral idi) iki-üç dəfə Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinə çağırmışdılar ki, sən

tələbələr arasında təbliğat aparırsan, milliyyətçi, antirus, antisovet təbliğat yayırsan. Bunları yerə qoy. Qoymasın həbs olunacaqsan. Bu xəbərdarlığı mənə Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi etmişdi. Mən də dedim ki, öz əqidəmdən əl çəkməyəcəyəm! Mənim dediklərim düzdür.

Sonra mənə dedilər ki, səni tutacaqlar. Mən də cavab verdim ki, məni ona görə tuta bilməzlər ki, onların hamısı rüşvətxorlardır; birincisi, gərək onların özləri tutulsun, bu ölkəni dağıdanlar tutulsun, axırda mən tutulum.

Mənə altı ay vaxt verdilər. Altı aydan sonra bir də gəldilər ki, sən, əksinə, məsələni daha da şiddətləndirmisən. Çünki məsələ, doğrudan da, qızıqsırdı; sinifdə məndən soruşurdular ki, səni DTK-ya çağırıblarmı, deyirdim ki, bəli; mənə xox gəlirlər (elə bu cür də deyirdim uşaqlara), mən bu yoldan çönən deyiləm.

Mən o zaman Brejnev'in, Heydər Əliyev'in əleyhinə idim (çıxış edirdim, dərstdə də deyirdim). Sonra fikirləşdim ki, mənə irad tutarlar ki, dərsi siyasi təbliğat vasitəsinə çevirirsən. Mən görürdüm bu şeyi. Bu, doğrudan da, düz deyildi, hüquqi cəhətdən də dərstdən başqa məqsədlə istifadə etməyə ixtiyar yoxdur. Ona görə başladım dərsləri çox yüksək səviyyədə keçməyə (düzdür, əvvəllər də pis keçməsəm də). İndi başladım tənəffüslərdə təbliğata, dərnlər təşkil etməyə - Azərbaycanın tarixini, Azərbaycan inqilabi hərəkətlər tarixini öyrədən dərnlər düzəltdik.

Universitetin özündə?

Bəli, universitetdə. Dərnlər də - Azərbaycan tarixini öyrənirik. Yaxud Şərqi siyasi tarixini, diplomatiya tarixini öyrənmək adı ilə yığırdıq tələbələri, gəncləri. Söhbətimiz Azərbaycana, siyasətə aid olurdu. Qoy desinlər ki, dərnlərdədir. Söhbəti tənəffüsdə, bəzən də çayxanalarda aparırdıq. Ona görə də ittihamnamədə yazmışdılar ki, dərslər zamanı, tənəffüslərdə, dərnlərdə, çayxanalarda daim tələbələri başına yığıb antisovet, millətçi təbliğat aparmışdır.

Söhbətlərin aparıcı xətti nə olurdu?

Ən mühüm xətlər bunlar idi - birincisi, quruluşun özünün düz olmaması.

Sosializm quruluşunun?

Bəli. Deyirdim ki, bu quruluş dağılacaq. Bildiklərimə, oxuduqlarıma əsasən izah edirdim.

İkincisi, Azərbaycan müstəmləkədir. Bunu dərstdə də aydın, açıq deyirdim, çünki mən Hindistanda, ərəb ölkələrində fransız və ingilis müstəmləkəçiliyi tarixini keçirdim. Bizdə müşahidə olunan şeylər onlarda da sırf eynilə özünü göstərirdi, əksinə, bizdə daha ağır vəziyyətdir. Dərslərdə yazılırdı ki, müstəmləkə o ölkədir ki, dərslər başqa dildə keçirilir, milləti öz dilini inkişaf etdirməyə qoymurlar və s. Bu, bizim kitablarda da var; götürüb həmin sözləri tətbiq edirsən Azərbaycana, tələbə Azərbaycanın o müstəmləkələrdən də ağır vəziyyətdə olduğunu o saat başa düşür. Hətta elə şeylər vardı ki, çox üst-üstə düşürdü. Məsələn, mən deyirdim ki, Hindistanda məktəblər müstəmləkə şəraitində elə dağıdılıb ki,

onlar bütünlükdə xarabaya çevrilib, siniflərdə böcəklər və siçovullar dolaşır (bunu Moskvada çıxan kitablar yazır). Azərbaycan Dövlət Universitetinin otaqlarında da siçovullar gəzir və uşaqlar deyir ki, müəllim, bizdə də elədir. Buna daha heç bir izah-zad lazım deyil; bunlar müstəmləkəçiliyin kiçik əlamətləridir və tələbə onları görür.

Üçüncüsü, rus dilinin assimilyator rolu oynaması. Bir var dil ünsiyyət vasitəsi kimi - ingilis dili, ərəb dili kimi, onu bütün xalq öyrənir. Mənə deyirdilər ki, sən rus dilinə qarşı çıxmısan, bəs nə üçün özün rus dilini, ərəb dilini bilirən? Cavab verirdim ki, elə deyil - dili öyrənmək gərəkdir; kim nə qədər bacarırsa dil öyrənsin, ancaq rus dilinin bəlası bundadır ki, ondan müstəmləkə aləti kimi istifadə olunur.

[Həyata zorakılıqla girir...](#)

Bəli, o, Azərbaycan dilini çıxışdırıb çıxarır, Azərbaycan dilinin yerini tutmaq istəyir. Ona görə də rus dilinin bu cür təbliğinə, tədrisinə qarşı çox danışırdım.

Sonra, Sovet İttifaqını idarə edənlərin hamısının yaşlı, oturuşmuş, savadsız, intellektual səviyyəsiz adamlar olduğunu (Brejnev'dən tutmuş Qrişin'ədək) deyirdim. Hətta Heydər Əliyev'in özünü də. Məsələn, Heydər Əliyevin Azərbaycanda nə üçün dövlət başçısı ola bilməyəcəyini belə əsaslandırırıdım ki, o, güclü savad almayıb (onda belə düşünürdüm), Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin məktəbini qurtarıb. DTK haqqında da o zaman eşitmişdim ki (xaricdə olan bir azərbaycanlının yazısı idi), Göbbels qəddarlıqda Sovet İttifaqı «Kaqəbe»sində (bu cür ifadə etmişdi) işləyən adicə bir serjantın əlinə su tökməyə layiq deyil. Yəni bu sistem belədir - qəddarlıq sistemidir. Bunu hamı görürdü. Mən də düşünürdüm ki, Heydər Əliyev də burada böyüyüb. Eşitmişdim ki, 25 il yaxasında zəhər gəzdirən kəşfiyyatçılardandır. Deyirdim ki, bu adam həyatda ağır yollar keçib, ölümlə üz-üzə gəlib, bəlkə lap adam da öldürüb; ondan humanist başçı ola bilməz. Doğrudan, iddiam bu idi. Ancaq etiraf edirəm ki, onun savadının nə səviyyədə olduğunu o zaman düzgün bilməmişdim. Mən fikirləşirdim ki, o, tarix fakültəsini qiyabi qurtarıb. Deyirdim ki, tarix fakültəsində ona dərs deyən müəllimlərin səksən faizi savadsızdır, onu özü də qiyabi qurtarıb - onun nə savadı ola bilər? Amma mən bilmirdim ki, Heydər Əliyev xüsusi məktəb keçib. Sonradan gördüm ki, onun çox möhkəm yaddaşı və yüksək qabiliyyəti var. Mən həbsxanaya getdim, həbsxanada da onun əleyhinə oldum, çıxandan sonra da bir-iki il onun əleyhinə idim. Sonralar ki onun bəzi çıxışlarını, bəzi manevrlərini gördüm, inandım ki, o, çox idraklı adamdır, çox güclü şəxsiyyətdir, onun güclü şəxsiyyət olduğunu qəbul etdim. Doğrudan da, etiraf edirəm ki, Heydər Əliyevin təqribən 6 il, 7 il əleyhinə danışdığım halda sonradan elə olub ki, 6 il, 7 il də onu tərifləmişəm, öz-özümə boynuma da almışam ki, səhv etmişəm.

[Sonuncu fikirdə indi də qalırısanmı?](#)

Mən H.Əliyevin güclü şəxsiyyət olması, onun güclü məlumat, fenomenal yaddaş sahibi olması haqqında fikrimdə indi də qalırım. Özü də, çox qərībədir ki, bu sözləri mən demirəm - onun ovaxtkı rəqibləri də elə onda mənimlə razılaşmayıb deyirdilər ki, Əliyevin fenomenal yaddaşı var, savadlı adamdır. Öz düşmənləri bunu etiraf edirdilər.

Əliyev mövzusunda sonra bir də qayıdırıq. Universitetdə işləmə dövründən söhbət getdi. Məni bir şey maraqlandırır - bax, sən tələbələrlə işləyirdin, onda 70-inci illərin başlanğıcı idi. Özünün arxanda elə bir mənəvi dayaq (istər müəllimlərin, istərsə də tələbələrin içərisində) görürdünmü? Özünü Don Kixot vəziyyətində hiss etmirdin ki?

Çox gözəl sual verirsən. Bax, bu sualı həmin vaxtda, tutulmamışdan qabaq kafedra müdirlərindən birisi (Aslan Atakişiyev) vermişdi. Çağırıb mənə dedi ki, bu işlərdən əl çək. Bir-iki dənə yazı yaz. Hərəkətlərinə görə üzr istə, məsələ qurtarıb getsin. Mən rədd cavabı verdim. O dedi ki, mən sənə kömək etmək istəyirəm, istəyirəm ki, tutulmayasan, ancaq tutacaqlar (ola bilsin ki, xeyirxahlıq edirdi, ola bilsin hökumət tapşırırmışdı - onu bilmədim). Soruşdum ki, mən nədən yazmalıyam? Bildirdi ki, sən Türkiyəni çox tərifləyirsən. Təklif olunur ki, Türkiyənin əleyhinə bir məqalə yazasan. «Yox» cavabı verdim - yaza da bilmərəm, Türkiyə üzrə mütəxəssis də deyiləm. Qayıtdı ki, axı Türkiyə tarixindən dərs deyirsən? Bildirdim ki, bunun işə dəxli yoxdur. Dedi ki, məqaləni yazıblar, sən tək cə qol çək. Mən qəti boyun qaçırdım. Dedi ki, yaxşı, ikinci mövzu - sosializm quruluşunun müsbət cəhətləri, nə bilim, elm, nə bilim nə... Bundan da yazıblar məqaləni, sən, sadəcə olaraq, qolunu çək, biz onu «Bakraboçi»də, «Pravda»da çap etdirəcəyik, bununla da məsələ qurtaracaq. Yenə qəti imtina etdim. Onda dedi ki, bilirsənmi ki, özün Don Kixot vəziyyətinə düşə bilərsən? (Özü də, mənimlə bir az ərlə danışırdı; dedi ki, məni bağışla, mən bu sözü işlətsəm acığın gəlməsin). Qabağında çox böyük stol vardı (kafedra müdiridir də). Dedi ki, bu stol böyüklükdə dəyirman daşı olsa qaldırarsan? Cavab verdim ki, yox. Dedi ki, bəs niyə onun altına girirsən? Qayıtdım ki, çatsa da, çatmasa da, məni əzsə də, əzməsə də onun altına girməliyəm. Baxdı-baxdı, «daha sənə kömək etməyə gücüm yoxdur, sonra peşman olacaqsan» dedi. Dedim: «Eybi yoxdur, Aslan müəllim. Qoy peşman olum, bu, mənim yolumdur».

O «Don Kixot» sözünü mənə bir neçə nəfər deyib. Hətta həbsxanadan çıxandan sonra da.

Bir dəfə Özbəkistandaydım, akademik Fərəməz Maqsudov'la ikimiz ayrıca mübahisə edirdik (yanımızda bir-iki özbək də vardı). Birdən o qayıtdı ki, ay Əbülfəz müəllim, əl çək bu işlərdən, bu, Don Kixotluqdur. (Özbəklərin arasında da təbliğat aparırdım ki, bu imperiya dağılmalıdır).

Mən özümü heç zaman Don Kixot vəziyyətində hiss etməmişəm - heç zaman!

Nəyə arxayın idin?

Həmin vaxt uşaqlara deyirdim ki, bu imperiya, mənim hesablamalarıma görə, 1985-86-cı illərdə dağılacaq (əsasən 86-cı ili götürmüşdüm). Dağılanda isə biz hazır olmalıyıq. Mən demirəm ki, indi bir şey eləyək, indidən biz gizli təşkilatlar yaradaq, həmin vaxta hazır olaq ki, xalqa lazım olanda üzə çıxaq, xalqı ehtiyacını müdafiə edək. O tələbələr qalır, o tələbələr indi də mitinqlərə gəlir. Hamısı da indi deyir ki, müəllim, sən o vaxt dediklərinizi biz eləyə bilmədik. Məni müdafiə edən tələbələr vardı, başa düşənlər vardı; artıq cəmiyyətimiz vardı: üçlük bir, beşlik bir, yeddiplik bir, doqquzluq bir. Ayrı-ayrı qruplar, yaratmışdım ki, bir-biri ilə əlaqəsi olmasın, çünki bilirdim ki, tez ilişdirərlər. Bunlardan elə oldu - birisi ilişdi, üç nəfərin işi açıldı, sonra bir yerdə beşininki açıldı (bir nəfər satqın çıxdı, ya da döyülüb ələ alındı), daha

genişlənib bütün tələbələri əhatə edə bilmədi, bütün tələbələri işə qarışdırma bilmədilər. Bu, təbiidir, bilirdim ki, belə də olacaq.

Don Kixot olmadığımı inanmaqda mənə tarixçiliyim də kömək edirdi - tutuşdururdum, görürdüm ki, bu cür dövlətlər insanlığa ziddir, onlar yaşaya bilmir, onların yaşamaq qabiliyyəti yoxdur.

[Deməli, bugünkü günə inamın vardı?](#)

Təbii! Mən deyirdim ki, o günü hökmən görəcəyəm. Ancaq doğrudan, arada şübhəli idim ki, bu dövlət dağılmağına dağılacaq, amma mən bəlkə görməyə də bilərəm - öldürə bilərlər, yolda ölə bilərəm, kolda ölə bilərəm, haradasa ölə bilərəm. Ölüm təbii şeydir, ancaq mən bilirdim ki, imperiyanın dağılması günü hökmən yetişəcək. Bunu dərsdə də izah edirdim, çünki dərslərini keçirdik. Keçirik Osmanlı imperiyasını - möhşətəm imperiya birdən-birə nə cür olur dağılır? Sonra keçirik, məsələn, müstəmləkəçilik sistemini, nəhəng Britaniya imperiyasını. XIX əsrdə nə var - İngiltərənin əli var, nə var - ingilisin barmağı var, nə var - ingilis həll edir, hətta bütün dünyanın taleyini. Meydana gəlir, birdən-birə elə darmadağın olur ki, İngiltərə bir adada qalıb-qalmayacağı məsələsini bizim dövrümüzdə həll edə bilmir, hələ ətrafdakı adaları saxlaya bilmir, qaldı o imperiyanı. Və mən bilirdim ki, Rusiyanın özü də o yerə gəlib çıxacaq.

Çox qəribədir ki, mən həbsxanadan çıxandan sonra (1976-da çıxmışam) Bukovski adlı bir tarixçinin də öz yazılarında təxminən bu mövqedə durduğunu gördüm. Onu da tutdular. O da deyirdi ki, əgər belə getsə bu imperiya dağılacaqdır və dağılmasının əsas səbəbkarlarından birisi də rus şovinizmidir - başqa xalqları o qədər sıxır ki, o xalqlar yığışib, birləşib buna qarşı çıxacaq və dağıdacaq. İndi bu dövlətdə islahat aparılmasa gələcəkdə imperiya elə dağılacaq ki, Rusiyadan olsa-olsa balaca bir dövlət qalacaq, ancaq indi dağılsa heç olmasa böyük Rusiya qala bilər.

Bu, əsl rus vətənpərvərliyidir. Bunu görənlər vardı, amma o zaman onlara, sadəcə olaraq, heç kəs qulaq asmırdı - onları tuturdular, sürgün edirdilər, qovalayırdılar.

[Bəy, sən tutulan ərəfədə \(təxminən o illər idi\) filosof Qənbər müəllim də tutulmuşdu, sonra onu güllələdilər...](#)

Yox, mən çıxandan bir müddət sonra idi. Çıxandan sonra rəhmətlik Qənbərlə görüşmüşdüm.

[Qabaqlar da o adamla tanışlığın vardı mı?](#)

Bəli.

[Ümumiyyətlə, onun ölümünə, bu işə münasibət mənə çox maraqlandırır.](#)

Bu, çox mürəkkəb məsələdir. Qənbər müəllimlə biz tanış idik. Rəhmətlik fikir söyləyən idi, bu mövcud quruluşun əleyhinə idi, sistemdə gedən eybəcərlikləri tənqid edirdi, xüsusən rüşvətxorluğun əleyhinə hər yerdə danışırdı. Hətta universitetin qabağında qəbul imtahanları vaxtı dilənçi ona əl açanda bütün tələbələrin içərisində on qəpik verib demişdi ki, qəbula

düşməmişəm, get rektordan, prorektordan, qəbula düşənlərdən al, onlar möhkəm yıgıb. Bu sözləri bütün tələbələr əzbər eləmişdi.

Sözünü deyən idi. Savadlı adamdı, dərslərini yaxşı keçirdi. Amma bunda bir qədər qəribəliklər vardı. Bir vaxt o da demişdi ki, Əbülfəz Don Kixotluq edir. Baxmayaraq ki, müəyyən şeylərdə fikir bölüşdürməsində bir olmuşuq, bəzi söhbətlər etmişik. Sonra o, mənə elə gəlir ki, universitetdəki mafiozluğun, rüşvətxorluğun qurbanlarından oldu.

[Onun ölümündə, hər halda, bir siyasi motiv hiss olunurdumu?](#)

Yox, orada siyasi motiv yoxdur. Yox, siyasi motiv yoxdur. O, siyasi motivə az gedirdi, bundan həmişə çəkinirdi, qorxurdu. Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsindən yaman qorxurdu, ehtiyat edirdi.

[Axı o, BMT-yə də müraciət etmişdi?](#)

Hansı mənada? Mən bilmirəm.

[«Bu ölkədə yaşamaq istəmirəm»...](#)

Özünün yaşayış şəraiti çox ağır idi. Doğrudur, heç bir başqa gəlir yeri yox, maaşı ilə yaşaya bilmir. Psixi əzab keçirirdi. Yaşaya bilmirdi - evi yox, yurdu yox, ona görə də bezmişdi.

[Bəy, indi bir sual: 70-ci illərdə - sən tutulan vaxt, ümumiyyətlə, respublikada Azərbaycanın istər ziyalılarında, istər fəhlələrində ictimai-siyasi təfəkkür necə idi?Azadlıq arzuları, ideyaları ilə bağlı demək istəyirəm.](#)

Bu işlər birdən-birə yaranmayıb. O zaman bir çox şeylərin - vətənpərvərliyin, milləti sevməyin hələ ana xətləri tamam qırılmamışdı, qalırdı, onu müdafiə edirdilər. Yəni hiss edirdin ki, bu millət özünü müəyyən qədər qoruyur, ziyalıları onu müdafiə edir (ya gizli, ya açıq şəkildə), özünüqoruma duyğusu qüvvətlidir.

Birincisi, Azərbaycan dilinin təbliğatı genişlənirdi. Azərbaycan dili müəllimləri kitablar buraxırdılar, hər yerdə çıxış edirdilər. Heydər Əliyevin ən böyük işlərindən birisi bu idi. Azərbaycanda iki şeyi görəndən sonra Əliyevə münasibətim dəyişməyə başladı. Birincisi, ilk dəfə olaraq bir neçə dilçi alimə (yeddi nəfərdir, ya altı nəfərdir) bir yerdə dövlət mükafatı verirdi.

[Hə, dördcildlik «Müasir Azərbaycan dili» kitabına görə.](#)

Bəli, o mükafatın verilməsi bu demək idi ki, Azərbaycan dilçilərinin nüfuzu qalxır və onlar toxunulmaz olurlar. Axı millətin təfəkkürünü inkişaf etdirməyə dilçilər başlayır. Bu baxımdan mükafatın çox xeyri oldu. Mükafat verilən kimi dilimizin işlədilməsi genişlənməyə başladı. Bu, çox təbiidir; o zaman eləydi - nəyə mükafat verilsəydi həmin sahə inkişaf etdirilməliydi.

[«Yuxarıda belə məsləhət bilirlər»...](#)

Bu, Heydər Əliyevin xidməti idi. Və bir də akademik Ziya Bünyadov'un «Azərbaycan Atabəylər dövləti» əsərinə dövlət mükafatı verdirməsi. Bu da o deməkdi ki, vaxtilə Ziya Bünyadova «millətçi», «şovinst» deyə hər cür damğalar vururdular və indi o, alimi bütün hücumlardan qorudu, yəni siz ermənilər ki həmişə Ziyaya «millətçi» deyirdiniz, indi alın - o, dövlət mükafatı laureatıdır. Vaxtilə Heydər Əliyev Ziya Bünyadovu tənqid etmişdi. Ermənilər bundan istifadə edib yazırdılar ki, hətta Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi belə onu tənqid edib və Ziyanı beləcə vururdular. Bu mükafatdan sonra isə ermənilər təzədən yazdılar ki, Heydər Əliyev millətçidir - o, millətçi Ziya Bünyadova dövlət mükafatı verdirib.

Bax, bu şəkildə hiss olunurdu ki, hamı öz vətəninə, millətini istəyir, ancaq sadəcə olaraq, bunun müdafiə formalarını bilmir, hərə bir cür, öz bacardığı kimi müdafiə edir. Bu, bir xətt idi.

İkincisi. Bizim xoşbəxtliyimiz onda idi ki, dilçilərimizlə ədəbiyyatçılarımız təzyiqlərə təslim olmayıblar, Azərbaycan ədəbiyyatını və dilini həmişə təbliğ ediblər. Bu ikisi bizdə vətənpərvərlik duyğularını saxlayıb, ölməyə qoymayıb.

Birinci müdafiəyə qalxanlardan birisi rəhmətlik Mehdi Hüseyn idi. Xəlil Rza ilə İsa Hüseynov o zaman bəzi əsərlər yazmışdılar. Xəlil Rzanın vətənpərvər şerləri guya millətçi idi, İsa Hüseynovu «Tütək səsi» və «Yanar ürək» əsərinə görə tənqid etdilər ki, burada zamanı qamçılayır, «karatelni otryadlar», dövrü, mühiti pisləyir. Mehdi Hüseyn sonra çıxış etdi ki, onların günahlarının bir qismi də biz idarəçilərdədir, yəni məndədir (o, Yazıqlar İttifaqının katibi idi) - biz gərək gənclərlə məşğul olaq, onların müəyyən səhvlərini özümüz tənqid edib düzəldək. Yəni o, gəncləri himayəyə götürürdü ki, məsələlər genişlənilib getməsin.

60-ıncı illərdə ikinci bir dalğa gəldi. Bəxtiyar Vahabzadə'nin şerləri artıq hər yanda oxunurdu: «Gülüstan» poeması əldən-ələ gəzirdi. Rəsul Rza'nın yazıları, xüsusən «Qızılgül olmayaydı» poeması yeni nəfəs idi. Düzdür, o zaman, bir növ, güclü ədəbiyyat darğaları da vardı, o darğalara qarşı güclü mübarizə də.

Sonra Yusif Səmədoğlu'nun, Anar'ın, Əkrəm Əylisli'nin, Elçin'in yazıları 60-ıncı illər ədəbiyyatında birdən qabağa çıxdı, onun böyük müsbət əhəmiyyəti oldu.

[Ancaq bunlar «dissidentlik» anlayışı ilə eyniləşdirilə bilməz.](#)

Şəksiz, o cür qiymətləndirmək olmaz. Bunlara o zaman rəhmətlik İmran Qasımov da himayəçilik edənlərdən biri idi. Rəsul Rza ilə İmran Qasımov bərk müdafiə edirdilər. Sonra Heydər Əliyev də müəyyən qədər...

[...liberallıq elədi....](#)

...liberallıq elədi, dəymədi. O, əvvəllər tənqid elədiyi adamların hamısına sonradan həm vəzifə verdi, həm də müdafiə etdi, həm Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verdi və sair. Beləliklə də, «Azərbaycanda yəni bir millətçilik, bir düşmənçilik var» sözünü götürdü (ab-havanı yumşaltmaq məqsədi ilə).

[Ümumiyyətlə, Bəy, sən tutulan vaxt Azərbaycanda dissidentlik olub demək mümkündürmü?](#)

-Yox, yoxdu. Demək, belə vardı. Hərəkət aparılırdı. Sumqayıtda, bəzi yerlərdə balaca qruplar da mövcud idi, onları Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinə çağıraraq danışdırır, dilindən kağız alırdılar ki, gedin, nəzarətdəsiniz. Bu cür söhbətlər gedirdi. Ancaq məsələni sırf elmi əsasda qoyub elmi istiqamətdə aparmaq yoxdu. Ona görə də cəhd etdilər ki, məni Mərkəzi Komitənin təbliğat şöbəsinə [müdir] aparsınlar, beləliklə, vəzifə verməklə məni bitərəfləşdirsinlər. Elə Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə yanıma adam göndərdilər. Partkom iki dəfə məndən xahiş etdi, getmədim. Sonradan gördülər ki, daha bitərəfləşdirmək mümkün deyil, bircə yol qalır - həbs etmək, götürmək, 1975-inci ildə həbs etdilər.

[Bəlkə həbs dövrün haqqında danışsan, Bəy? Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin zindanında olmusan iki il...](#)

Yox, mənə cəmi il yarım həbs veriblər. Yarım ilini yatmışam Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində, bir ilini isə daş karxanasında aparıb işlədiblər.

[Bəlkə elə onlardan danışsan?](#)

Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində də, təbii ki, yaxşı insanlar vardı. Məni, əlbəttə, müdafiə etmirdilər, canavar kimi üstümə düşmüşdülər, amma öyrənmişdim ki, həbs olunmağım haqqında ayrı-ayrı vaxtlarda bir ay ara verib sonra yenidən səsvermə keçiriblər. Əvvəl həbs olunmağıma səs verilməyib. Müəyyən qüvvələr tutulmağıma razı olmayıb. Sonradan mən fəaliyyətimi genişləndirdiyimə görə daha müdafiə edə bilməyiblər. Məni iki-üç dəfə çağırıblar ora. Görüblər ki, daha dayanmıram, məni müdafiə edənlər də aciz qalıb, səs çoxluğu ilə (27 nəfər lehinə, 7 nəfər əleyhinə) tutdular.

[Kollegiya olub?](#)

Hə, kollegial səs verilib ki, həbs olunsun. Ondan sonra həbs etdilər. Amma bəzi adamların rəğbətini hiss edirdim. Görünür, yəqin onlar da mənim dediklərimi oxuyanda fikirləşirdilər ki, düz deyirəm. Yəni burada səhv şey yoxdur, hamı məsələnin nə şəkildə olduğunu görür, amma hərə bir cür düşünür ki, hələ dövrü deyil və s.

[Həmişə qələmlə işləyən adamın birdən-birə daş daşması yəqin ki, çox çətin oldu?](#)

Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində pis davrananlar da vardı, tutmağa meylı olanlar da vardı. Ən pisi bu idi ki, istəyirdilər kollektiv tutsunlar, yəni mənimlə bərabər müəllim yoldaşarımdan, yaxın dostlarımdan, tələbələrimdən də bir neçəsini tutsunlar, bunu böyütsünlər. Onların bu cür yanaşmasından duyulurdu ki, təqribən 10-15 nəfər tutulmalıdır. Mən də çalışırdım ki, tək gedim, yəni ətrafımda tələbələrim, müəllim və yoldaşarım olmasın. Mən deyirdim ki, hamısını mən eləmişəm, nə varsa öz üstümə götürürdüm. Hətta bunu dedilər ki, sən hər şeyi üstünə götürüb istəyirsən ki, tək gedəsən, yoldaşarını xilas edəsən - bu olmayacaq. Çox bərk girişmişdilər. Sonra bunun qarşısı bir az alındı, görünür, buna «yuxarı»da «böyük»in təsiri olub ki, cavanlar tutulmasın, ya nəşə.

Daş daşımağa gəldikdə isə, maddə vardı, özümə oxudular ki, siyasi işlər üzrə tutulan adamlar islah-əmək düşərgələrində ən ağır işdə işlədilməlidir.

[Mən elə bilirdim ki, siyasi dustaqları fiziki işlərdə işlətmirlər.](#)

Mən də əvvəl elə bilirdim. Yox, yox, əksinə; guya onlar ən ağır işdə işlədilməklə islah olunacaqlar.

Məni əvvəl apardılar daş kəsilən yerə - daş karxanasına...

[Respublikada?](#)

Respublikada, Qaradağda.

Orada həbsxana var, indi, deyəsən, dağıdıb ləğv ediblər. Ora yaşadığımız yerdən təxminən 1-2 kilometr aralı idi. Gündə düzürdülər itləri qabağa, əsgərlər ətrafımızda, itləri üstümüzə quşqurdurdular. Yoldan çıxmaq olmaz. Bir balaca etiraz edən kimi başımızın üstündən güllə atırlar: «yatın yerə!», nə bilim nə...

Çox əzab-əziyyət, vəhşilik içərisində idik. Bir-iki dəfə tüfəngi mənim üstümə dirəyiblər, çünki iti quşqurdublar dustaqların üstünə, mən cumub itə təpiyimlə vurmuşam, vuranda tüfəng çəkiblər üstümə. Sonra uşaqlar məni müdafiə ediblər. Orada belə şeylər olurdu. Deyirdilər ki, gündə 900-950 daş yükləməlisiniz maşına, o yekə daşlardan. Bir-iki gün elə işlətdilər. Sonradan uşaqlar başladılar kömək etməyə. Çox vaxt yükləməyi özləri edirdilər; görürdülər ki, mənim gücüm çatan şey deyil. Məhbusların köməyi olmasaydı orada mənim vəziyyətim yəqin ki, çox ağır olardı.

[Siyasi məhbuslar da var idimi?](#)

Yox, bir nəfər də siyasi məhbus yox idi. Tutulanların böyük bir hissəsi sürücülərdi - yol qəzalarında özünün qohum-qardaşı yanında ölüb, tutub salıblar bura. Torpaq üstündə tutulanlar vardı, oğrular vardı, adam öldürənlər var, ev talayanlar vardı...

[Çox maraqlıdır, Bəy, onlar başa düşürdülərmi səni - Bəy nə istəyir? Gülmürdülər ki?](#)

Yox. Onlar xüsusən bir şeyə görə mənə hörmət edirdilər - Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində yatmağıma. Həbsxanada yatanların bir qanunu var - dostunu, yoldaşını satmamaq. Heç kimi satmamısan, tək özün girmisənsə hörmət edirdilər. Mən ora girməmişdən bilirdilər, gələn kimi dedilər ki, istəyiblər çox adam tutsunlar, heç kəsi satmamısan, ona görə sənə hörmətimiz var. «Vurub-tutan», oğru ideyasını aparan uşaqlar ki deyirlər, onlar yığılıb müzakirə eləyib belə qərara gəlirlər ki, bu adam toxunulmaz adamdır; ona hörmət edilməlidir; bu da imperiyaya qarşı mübarizə aparır, biz də (onlar da özlərini imperiya ilə vuruşan sayırlar, onların öz ideyası var).

Orada cavanları, elə başqalarını da çox suallar maraqlandırır: siyasi suallar, həyat sualları, SSRİ-yə dair suallar, dini suallar... Çox vaxt deyirdilər ki, sən o cür bizə onları izah elə, işini biz görürük. Gedib tez maşını yükləyib gəlirdilər. Mən onlarla söhbət aparırdım. Ona görə mənim hörmətimi saxlayırdılar.

Orada da DTK-nın öyrətdiyi adam vardı, mənə ilişirdi. Ancaq özüm üstündən keçirdim ki, eybi yoxdur. İki dəfə mənə öldürmək istəyiblər. Bir dəfə gecə qaranlıqda ara qarışdı. Mən keçdim adamları aralamağa (bir-birini bıçaqlayırdılar; aranı bilə-bilə qatmışdılar), o zaman mənə vurmaq istəyəndə arxamda adam olub, o qoymayıb, bıçağı tutub alıb. Sonra vurmaq istəyəni bildim. O, öyrədilmiş adamdı. Dandı, dedi ki, qaranlıqda səni heç tanımamışam.

İstəyirdilər ki, mənə həbsxanada bir də dolaşdırıb, işi artırıb başqa yerə göndərsinlər. Özüm ərizə yazdım ki, mən siyasi dustağam, burada qalmaq istəmirəm, xahiş edirəm mənə göndərin siyasi dustaqlar olan düşərgəyə. O ərizəni rədd etdilər. İki dəfə yazdım, qəbul etmədilər. Sonradan hiss etdim ki, mənə buraxmaq da istəmirlər. İki-üç dəfə istədilər ki, işi qurdalasınlar. Ancaq yenə başa düşmədim, görünür, vətənpərvər insanlar kömək etdilər işin uzanmamasına. Məsələn, orada dustaqlar vərəqə yaydılar ki, qalxın! İndi bizim «Azadlıq» qəzetində olan «El gücü - sel gücü!» şüarı altındaydı, bir neçə də mənim ifadələrim. Dedilər ki, bu ifadələr DTK-da sənin sözlərin kimi dəftərə düşüb, bu yazı sənindir. Bildirdim ki, bu sözləri camaata burada da danışmışam, amma bu yazı mənimki deyil, o vərəqəni yaymamışam. Belə-belə şeylər eləməyə çalışırdılar.

Ümumiyyətlə, dustaqlıq həyatı düşüncələrinə təsir etdimi?

Dustaqlıq həyatı çox ağırdır; o da bir dərsdir, yəni haqlı, yaxud haqsız əzilən insanlar orada çoxdur. Orada hər cür insan var; həyatın, bir növ, dibidir. Həyatın dibinin haradan başladığını adam görür. Cəmiyyətlə daha yaxşı tanış olursan, çünki orada müxtəlif zümrələri təmsil edən hər cür adam var.

Ancaq psixoloji cəhətdən çox çətindir; dözmək olmur, çox ağırdır. Məsələn, görürsən ki, 19-20 yaşında cavan uşaqlardır. Kiçik bir sözün üstündə bir-birinin üstünə bıçaq çıxartdılar. Sən də həmişə bıçağın arasına girirsən, aralaşdırmayanda olmur (ağsaqqallıq məsələsi var). Elə olub iki bıçaqlaşanın arasına girmişəm, biri arxadan bıçağı kürəyimə dirəyib ki, çəkil, vururam. Demişəm ki, vursan da çəkilməyəcəyəm. Axırda hirsə bıçağı vurub daşa, çıxıb gedib. (Həmin o iki nəfər bir aydan sonra barışdılar, gəlib məndən üzr istədilər. Həmişə minnətdarlıqla deyirdilər ki, sən olmasaydın ikimizdən birimiz ölməli idi, birimiz də doğranacaqdı). Belə şeylər çox olurdu. Sonradan mənə hörmət bir az da çoxalırdı.

Bəy, dustaqdan çıxandan sonra ilk siyasi tədbirin necə oldu, harada oldu? Yoxsa siyasətdən bir müddət uşaqlaşmağa məcbur oldun?

Heç bir məcburiyyət yoxdu. Mən çıxanda bir qərar vardı ki, kim haradan tutulubsa həmin yerə işə qayıtmalıdır. Mən də qayıtdım universitetə, dedim ki, öz yerimə qayıtmalıyam. Rəhmətlik Faiq Bağırzadə baxdı, soruşdu ki, sən kimsən ki? Dedim filankəsəm. Dedi ki, hə, dünyanı qatışdıran o filankəs sənsən? Mənim səndən xəbərim olmayıb. Cavab verdim ki, elə bəla orasıdır ki, universitetin müəllimi tutulur, bundan rektorun xəbəri olmur.

Onun dövründə tutulmuşdun?

Hə. Onun dövründə. Mən tutulandan sonra hətta universitetə xüsusi işlər üzrə dördüncü prorektor da əlavə etdilər - DTK-nın podpolkovnikini. O adam da mənə gördü. Yaşlı adam idi.

Məni otağına apardı. Dedim ki, mənim sənədlərim sizdədir. Mənə bircə şey dedi ki (görünür ki, daha təqaüdə çıxdığına, son dövrlərini yaşadığına görə), oğul, qanun qəvinindir (güclünüdür - Ə.T.), sən şərqsünassan. Güclü olsan hər şey sənə olacaq, gücsüz olsan qanunsuz sayılacaqsan, səni əzəcəklər. Bu sözü yadında saxla. Dedi, vəssalam, sənədlərimi verdi, çıxıb getdim.

Universitetə götürmədilər. Gəldim Şərqsünaslıq İnstitutuna. Rəhbərlik məni işə götürmədi. Görünür, fikirləşib ki, məndən nə qədər uzaq olsa qulaq dincliyidir.

[Onda direktor kim idi?](#)

Adını deməyə ehtiyac yoxdur. Rəhmətlik mənim müəllimim olduğuna görə ona qarşı heç bir söz demək istəmirəm. O, tələbə vaxtından mənim üsyankarlığımı bilirdi. Yəqin düşünüb ki, Əbülfəz instituta gəlsə burada da aləmi bir-birinə qatacaq. Nə isə, qəbul eləmədi. Hətta Mərkəzi Komitədən deyirdilər ki, bu yeri MK verir, sizin işiniz deyil. Yenə razılaşmadı.

Beş-altı ay işsiz qalandan sonra Cahangir müəllim [Qəhrəmanov] Əlyazmalar İnstitutuna götürdü. O da belə şərt qoydu ki, daha o şeylər getdi ha. Bura universitet-zad deyil; bura Əlyazmalar İnstitutudur, gələcəksən, hər gün əlyazmalarla işləyəcəksən. Mən də dedim ki, işləyəcəyəm.

Əlyazmalarla işləyə-işləyə yenə də başlamışdım yavaş-yavaş dəyilməyən, toxunulmayan, nəzərə çarpmayan keçmiş tələbələrimlə görüşməyə, onlarla söhbətlər aparmağa. Yenə qrup yaratmaq, cəmiyyət yaratmaq istəyirdim. Bir proqram yazdım, onu da cırdım. Belə-belə şeylər oldu...

[İlk dəfə Meydana bu hadisələr vaxtı haçan çıxdın, Bəy? 88-inci ilin fevralı deyilmi?](#)

Birinci dəfə mitinq olanda mənim xəbərim yoxdu; bir də eşitdim ki, mitinq olub qurtarıb. İkinci mitinqdən sonra hamısında iştirak etməyə başladım. Özüm çıxış eləməirdim. Bir-iki dəfə çıxış etdim, səsım də batdı, soyuq da vurdu.

Özümün ən məsuliyyətli saydığım dövr 88-in noyabrı idi. Qorxurdum ki, şəhərdə qırğın ola bilər, ona görə o vaxt gecə-gündüz yatmırdım.

[O vaxt həmişə Nemətin yanında olurdun. Xahiş edirəm bu dövrü bir səciyyələndirəsən, çünki onun haqqında ictimai fikrimizdə olduqca təzadlı rəylər var, o dövrdə sərhədlər də açıldı, başqa məsələlər də oldu. Ümumiyyətlə, istərdim ki, bu 19 gün haqqında sənə fikrini biləm.](#)

Sərhədlərin açılması ondan sonra oldu, həmin vaxt deyildi.

Yeri gəlmişkən onu da deyim ki, sərhəd məsələsi haqqında çoxlu ziddiyyətli fikirlər var. Bəziləri sərhədlərin açılmasını Cəlilabad, Lənkəran hadisələri ilə eyni sırada xatırlayır, onu DTK-nın əməli sayır. Ancaq bu fikir yanlışdır. Qəti bildirirəm ki, Naxçıvanda və bir çox yerlərdə sərhədlər bizim razılığımız və iştirakımızla sökülüb. Axı niyə Berlin divarı aradan götürülməli, Araz boyu tikanlı məfillər isə iki Azərbaycanın ortasında əbədi göz dağı kimi qalmalı idi?! Özü

də, biz bunu elə vaxta planlaşdırmışdıq ki, dekabrın 31-ində bütün dünya Yeni ili bayram edəndə bütün dünya azərbaycanlıları da həmin günü birlik bayramı kimi qeyd etsin. Doğrudan da, belə oldu - 31 dekabrın dünya azərbaycanlılarının birliyi bayram günü olması rəsmən qərara alınıb. Ancaq o başqa məsələ ki, sərhədlərin açılmasından Moskva öz məqsədləri üçün istifadə etməyə başladı, hətta bir çox yerlərdə rus sərhədçilərinin özü bu işdə fəal iştirakçıya çevrildi.

İndi isə 19 gün haqqında...

Mitinq başlayanda Nemətin xəbəri yox idi, amma mənim xəbərim vardı - bildirdim ki, başlayacaq, haradan başlayacaq, nə cür gedəcək, mən də harada qoşulacağam. Özlərinə demişdim ki, gələcəksiniz, Əlyazmalar İnstitutunun yanındakı bağda mən sizə qoşulacağam.

Bu, xeyirxah niyyətlə başlayırdı, yoxsa başqa niyyət vardı?

Vallah, mən başqalarını bilmirəm, sonradan fikirləşdim ki, orada başqa əllər olub. Ancaq bunu fikirləşirdim ki, hərəkətdir - başlayır, millət mitinq eləməlidir. Qarabağ müdafiə olunmalıdır. Söhbət bundan gedir; istəyir bu işi DTK eləsin, istəyir hökumət qursun - fərqi yoxdur. Mənə işin mahiyyəti maraqlı idi, bu iş Azərbaycan xalqının Qarabağa qarşı olan qəsdə meydanda etirazıdır; istəyir fitnəyə gedək, istəyir özümüz edək (əlbəttə, özümüz etsək daha yaxşı), mahiyyət budur ki, etirazdır. Bundan sonra lap tutsunlar, nə edirlər etsinlər.

Bəzən mənə də deyirdilər ki, bu işi hökumət təşkil edib. Deyirəm ki, yaxşı, edib, amma bu, filan şeyin əleyhinə deyildimi? Bəlkə hökumətdə, DTK-da elə bir vətənpərvər kişi var ki (lap polkovnikdir), o görür ki, xalq bu şəkildədir, ona görə də bu işi qurur? Burada nə var axı?

Nemət ora sonradan gəldi. O, əvvəllər də mitinqlərdə yox idi. Nemət üçüncü günü - dördüncü günü yavaş-yavaş inkişaf elədi, çıxdı qabağa. Mənim özüm də, Nemət də, hamımız birinci gün dedik ki, gedək, mitinqə sabah gələrik. Dedilər ki, yox, meydanı daha əldən buraxmaq olmaz. Gördüm ki, fitə basdılar, daha o oldu, bu oldu «gedək» sözünü işlətmədim.

Bu hərəkəti biz dünyaya tanıtdırmağı bacarmadıq. 19 günlük o hərəkət beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılsaydı tamam başqa cür təsir olardı. Dünya bizdən xəbər tutmadı. Bizi blokadaya aldılar, Moskva da əhəmiyyət vermədi. Səsimizi dünyaya çıxarmağa qoymadılar.

Hərəkətdə iştirak edənlərin hamısı ürəklə yanaşırdı. Rəhmətlik Aydın Məmmədov da, Sabir Rüstəmxanlı da, Nemət də, hamısı da. Hərə sözünü düşündüyü kimi deyirdi: birdən qırğın olar, gecə qalmayaq, gündüz qalaq. Bəzisi deyirdi ki, hava soyuqdur. Yoxsa «o, xaindir, bu, xaindir» sözləri zərərliyə. Nemət o zaman camaata and içdirməsəydi kütlənin ağzını salacaqdılar Ermənikəndə tərəf. Gedəcəkdilər ermənilər yaşayan binalara (onlarda da silah var), atışacaqdılar. Düzdür, ermənilərdən daha çox öləcəkdi, ancaq bizim millət də xeyli itki verəcəkdə və şəhərdə iri qarışıqlıqlar düşəcəkdə. Nemət bunun qarşısını almaqda o vaxt, doğrudan da, çox böyük iş gördü. Bunu danmaq olmaz. Sadəcə olaraq, Nemət sonradan özünün nöqsanını görə bilmədi. Hərəkət ilk əvvəl başladı böyük qəzəb və çılğınlıqla, amma o, sonadək qəzəblə, həyəcanla gedə bilməz; o, müəyyən vaxtda siyasi platforma üstünə enməlidir.

Bəy, mənə elə gəlir ki, Nemət 1988-inci ilin noyabrında şöhrətin zirvəsinə qalxdı. 1989-uncu ilin yayında isə artıq Azərbaycan Xalq Cəbhəsi yaranmışdı; o, bu intellektual qüvvəni gördü, ona intellekt baxımından yer qalmadığını kəsdirib Cəbhəyə qısqanlıqla yanaşdı.

Bunun səbəbi haqqında müxtəlif sözlər demək mümkündür. Sadəcə olaraq, elə adamlar var ki, öz dediyində israr edir: yalnız mən deyən olmalıdır! Bununla da demokratik ictimai hərəkəti irəli aparmaq olmaz. «Mən deyən olmalıdır»ın sonu üsyandır; vahid hakimiyyətin sonu üsyanla nəticələnir. Məsləhətlə gedilən yol uzundur, amma ən düzgünüdür.

Bax, indi sənənlə söhbət edəndə çıxdım, öyrəndim ki, bir az bundan qabaq Nemət Pənahov bir neçə nəfərlə mitinqə gəlib, döyüblər, həbs edib aparıblar.

Kütlə də onu müdafiə etməyə getməyəcək.

Getməyəcək, əlbəttə. Bu cür olmaz; o başa düşməlidir ki, olmaz. Bu, xalq hərəkətidir, beş-üç nəfərin, bir cəmiyyətin (məsələn, deyək ki, Xalq Cəbhəsinin) hərəkəti deyil. Xalq Cəbhəsi, sadəcə olaraq, xalq hərəkətini az-çox təmsil edir.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsi 1989-uncu il iyulun 16-sında yaranıb və həmin təsis konfransından başlayaraq Əbülfəz Əliyev onun sədridir. Sədr seçilən anda hansı duyğuları keçirdin, öz üzərində hansı yükü hiss etdin, bu yükün məsuliyyətindən qorxmadın ki?

Yox, bəy. Məsuliyyət məsələsi, doğrudan da, çətindir, amma orası var ki, adam bir işə girişəndə bir şeyi fikirləşir ki, mən bütün gücüm və vicdanımla işləyəcəyəm. Yəni güc və vicdandan o tərəfə gedə bilməzsən. Gücün çatmayacaq - xalq deyəcək ki, dur qırağa, duracaqsan. Çatacaq - deyəcəklər hələ davam elə. Sadəcə, bir şey var ki, yanında işləyən dostlarına, yoldaşlarına sənə hər sözü deməyə, səni tənqid etməyə, nöqsanını söyləməyə imkan verəsən. Bir də var ki, həm də ümumi, kollegial fikrə, hamının öz sözünü söyləməsinə imkan yaradırsan. Ona görə də mənim xoşuma gəlir ki, tez-tez yığınaq olsun, konfrans olsun, məclis olsun, qurultay olsun. Orada, məsələn, 50 nəfər yığılsa, 20-si sussa da 20-si öz sözünü deyəcək, bütün nöqsanlar üzə çıxacaq.

Yəqin ki, Bəy, sədr seçiləndə öz təsəvvüründə yaratdığı bir Xalq Cəbhəsi vardı. İndiki Xalq Cəbhəsi sənənin o Xalq Cəbhəyə nə dərəcədə cavab verir, ona nə qədər uyğun gəlir?

Mənim təsəvvürümdə olan Xalq Cəbhəsi yaranmadı.

O, necə Cəbhə idi?

O Cəbhədə, məsələn, heç olmazsa 50-60 min gənc olmalı idi; onlar heç nəyə qarışmamalı idilər, sadəcə olaraq, müəyyən inzibati işləri yerinə yetirməli idilər - filan yerdə dur-dur, növbətçilik elə-elə! Gəlib hər şeyə müdaxilə etmək olmaz; əsgər kimi göstəriş və tapşırığa əməl etməli idilər. Qurum bu cür olmalı idi. Onda hiss edilsəydi ki Cəbhənin belə qüvvəsi var, onunla çox ehtiyatlı davranardılar. Bu, birinci şərt idi.

İkincisi, biz Xalq Cəbhəsinin içərisində bir sıra böyük qurumlar yaratmalı idik. Məsələn, indiki adını qoymuşuq analitik və proqnoz mərkəzi (elə onda istəyirdim ki, adını təhlil və təyin şöbəsi qoyaq). O təhlil və təyin şöbəsi elə ilk gündən yaradılmalı idi. Özü də, burada təxminən 5 nəfər işləməli idi, qalan bütün institutlarla əlaqə yaradılmalıydı. Hamı, yəni Azərbaycanın ziyalı potensialı işə cəlb olunmalı idi, ancaq oluna bilmədi.

[Cəbhənin məlumat bölümü də zəifdir.](#)

Bəli. Ümumiyyətlə, Cəbhə qurulmayıb axı. O, bir təşkilat kimi hələ tam yaradılmayıb.

[Bunun günahı, Bəy, nədədir, kimdədir?](#)

Ola bilsin ki, böyük bir hissəsi elə məndədir. Amma biz təşkilatçılığa öyrəşməmişik. Bir adam bir söz deyən kimi qəlbimizə dəyir, tez inciyib gedirik. Mən bəzən dostlarıma deyirəm ki, sən filan institutda işləyirsən; orada pis adam yoxdur? Deyir ki, var. Soruşuram ki, bəs niyə işdən çıxıb getmirsən? Deyir ki, bunun mətləbə nə dəxli var? Qayıdıram ki, bəs nə oldu, Xalq Cəbhəsində bir pis adam görəni kimi qaçıb getmək istəyirsən? Bu, nə bəhanədir axı? «Qapıda filan uşaq mənə pis cavab verdi, mən burada qalmıram». Əşi, daha bu, uşaqdır, bilməyibdir. «Yox, bura gərək biz pir kimi baxaq; bura xalq ocağıdır, bura müqəddəs olmalıdır». Yenə də başa düşməliyə ki, «müqəddəs» deyilən şey nədir. Dünya müqəddəsliyi var, ancaq bu müqəddəsliyin içərisində heç bir hadisə kənarında qala bilməz. Məkkədə müsəlmanlar hücum eləyib bir-birini güllələdilər. Onda Məkkəni bağlasınlar?!

Müqəddəslik hələ o demək deyil ki, hamı bir-birini görüb, sakitcə baş əyib getməlidir. Bu cür olmur. Bu ola bilər bir-iki yerdə: mürşid ocağında, məsələn, hər hansı sufi təkyəsində. Bu, necə olur? Sufi bir-bir öz müridlərini seçir, yığır və onlar əsgəri nizam formasında birləşirlər. Bu olar yüz nəfər, min nəfər üçün. Amma böyük cəmiyyət üçün hər bir müqəddəslik onun içərisində hadisənin olmaması demək deyil; hadisə ola bilər. Dünyanın böyük, məşhur kilsələrində, məscidlərində, yenə dediyimiz kimi, hətta Məkkənin özündə qan tökülüb, bir-birini öldürüblər. Bu, o deməkdirmi Məkkə bağlansın, kilsələr, məscidlər bağlansın? Hadisələr ola bilər və onların gözlənilməsi təbiidir. Hətta bir çox dərvişlər, sufilər bir-biri ilə küsülü qalıb. Bu, o deməkdirmi ki, din məhv olmalıdır? Xalq Cəbhəsi də belədir - bütün hərəkətin içərisində aparıcı, böyük təşkilatlardan birisidir. Burada müqəddəslikdən əlavə, bir müdriklik də lazımdır - başa düşməliyə ki, insan səhv edə bilər, insanın bugünkü səhvi isə əbədi deyil - onu sabah özü də düzəldə bilər; sadəcə olaraq, ya onu tənqid etmək, ya da səhvinin üstündən keçmək lazımdır.

[Bəy, həmişə belə bir giley-güzar eşidirik ki \(mən cəbhəçiləri nəzərdə tuturam\), Əbülfəz bəy barışdırıcıdır. Hətta Cəbhənin qurultayında da cəbhəçilərdən biri dedi ki, Bəy, sən Allah, bu dəfə barışdırmağa çalış. Bax, bu barışdırıcılıq missiyasını özün necə qiymətləndirirsən?](#)

Bu, vallah, barışdırıcılıq deyil. Bu, özü çox lazımı işdir, həyatda aparılmalı və görülməli mühüm işdir. Dünyanın tarixində heç vaxt elə olmayıb ki, ortaya adam düşməsin, aralıqdakı ziddiyyətləri götürməyə çalışsın.

Osman'ı xan seçəndə onun özünün də, atasının da müəllimi olmuş Ədəbəli...

Sözünü kəsdiyimə görə üzr istəyirəm, deyəsən, bu yaxınlarda bizim televiziya ilə göstərilən türk «Quruluş» filmindən danışsən?

-Hə. Onu çox gözəl çəkiblər, mənim çox xoşuma gəldi. Birincisi, ona görə ki, çox yeri «Dədə Qorqud»dan götürüblər: ifadələri, tərkibləri...

Hətta adları...

Bəli, adları, tayfaların adlarını. Ümumiləşdiriblər, Osmanlı tarixindən, ədəbiyyatdan qatıblar, yaxşı bir əsər çıxıb. Ona on dəfə baxmaq lazımdır - müdriklikləri öyrənmək üçün; orada türk mənliliyi, türk psixologiyası, türk əxlaqı, türk təfəkkürü o qədər ardıcılıqla qoyulub ki, adam istər-istəsəz dərs götürür ki, biz buymuşuq, amma gör bizi kökümüzədən qoparıb hansı yerə gətirib çıxarıblar!

Orada iki xətti seçdirmək istəyirəm. Osmanı xan seçəndə şeyx Ədəbalı onun əlini öpmək istəyən Osmana deyir ki, sən daha əl öpməməlisən - nə mənim, nə atanın, nə heç kimin, yəni sən daha hökmdarsən; hökmdar heç kimin əlini öpməz. Bu böyüklüyü saxlamalısan, bu böyüklük görsənməlidir. Amma bundan sonra biz dağıdıcı olacağıq, sən bir yerə yığıcı; biz üsyançı olacağıq, sən bəşdirici; biz günahkar olacağıq, sən bəşiləyən. Baxıb görürsən o yaxşı sifətlərin bir qismi Allaha aid edilənlərdir: Allah sirr örtəndir, sirri açan deyil; Allah ədəvət yox, birliyi xoşlayandır; yəni Qur'an'da necə verilsə, türk adətində necədirsə burada da o cürdür. Başqa sözlə, əgər hakimiyyətə gedirsənsə yüksək xasiyyətlərə yiyələnməlisən - səni söyə də bilərlər, döyülə də bilərsən. Başçılıq və liderlik artıq sənin vəzifəndir, borcundur. Yoxsa elə götürmək gərək deyil ki, müdriklik yumşaqlıqdır, libkrallıqdır, «arada söz olmasın», «mən ölüm işin içindən bir şey çıxmasın» deyə çəkinməkdir.

Onda belə düşünmək olarmı ki, indiyə qədər Əbülfəz bəyin vuruşan (belə deyək də) müxtəlif qüvvələri birləşdirməsi, bəşdirməsi təbiətindən irəli gəlmə olmayıb düşünölmüş, məqsədyönlü fəaliyyətdir?

Yenə deyirəm: bu, mənim borcumdur, vəzifəmdir. Mən bu vəzifəni yerinə yetirməliyəm. Vaxtilə də mən çox fikirləşmişəm, gəncliyimdə görmüşəm ki, bizim qrupların arasında bu qrup da yaxşıdır, o qrup da yaxşıdır, başqası da, ancaq onlar bir yerə yığılmır. Düşünmüşəm ki, millətimizin bir ağsaqqalı yoxdur. Bir zaman Rəsul Rza cavanların arasına düşən ixtilafı götürdü, onları bir yerə yığıdı. Onda sevindim ki, deyəsən, Rəsul Rza ağsaqqallıq edəcək. Elədi də. Doğrudan da, cavanların arasında bir az iş gördü. O zaman deyirdim ki, məsələn, rəhmətlik Səməd Vurğun kimi bir ağsaqqal lazımdır; o, tələbələri, aspirantları bir yerə yığıdı. Bizim respublikada bir neçə ağsaqqal lazımdır ki, camaat arasında, özümüz arasında balaca bir küsünü də götürsün, balaca bir ixtilafı da yox etsin. Bəzən çox olub ki, dalaşan hər iki tərəf peşmandır, ortaya düşən yoxdur ki, bəşdirsən. Bu, vəzifədir, borcudur; onu görəcək insanlar lazımdır Azərbaycanda.

Bizim bir qohumumuz, əmimiz vardı (ona «Baba» da deyərdik); o adam eşitsəydi ki, kənddə iki adam küsülüdür, gecə yatmazdı. Gecə gələrdi, qoymazdı ki, iş sabaha qalsın, böyüsün. Gecə birin yarısında eşitsəydi saat birdə onları tapardı, gətirərdi; özü ruhani adamdı, sözüne

baxardılar. Cavanları danlardı, yeri gəlsə söyərdi, lap sillə də vurardı, barışdırmamış dincəlməzdi. O, qətiyyənlə qoymurdu ki, kənddə küsülülər qalsın.

Azərbaycanda çox mühüm bir adət vardı, gərək biz onu saxlayaydıq. Gərək elə edəydik ki, o, Allah hökmü kimi beynimizə yerləşəydi - Novruz bayramında, bahar bayramının birinci günündə küsülü qalmaq olmaz. Demək, təzə ilə çıxanda küsülü qalınmamalıdır. Heç olmazsa ildə bir gün gəlirdi, adamları tamam barışdırırdı; hər il barış günü olurdu. O ənənə indi kəndlərdə, camaatın arasında qalır. Onu genişləndirmək, ənənəvi mənəvi-psixoloji bir adətə çevirmək gərəkdir.

Mən məsələyə başqa cür də yanaşırım - məsələn, qəddar rəqibi heç zaman bağışlamağı xoşlamıram: əgər o, millətə düşməndirsə heç vaxt bağışlanılmayacaq, onunla heç vaxt dostluq etmək olmaz.

Amma indi deyəcəklərim isə mənim, ola bilsin ki, təbiətimlə, xasiyyətimlə bağlıdır. Ağılım qəbul edə bilmir ki, beş il bir adamla bir yerdə otursan, durasan, çay içəsən, çörək yəyəsən, mehriban söhbət edəsən, sonra isə düşmən olasan. Yaxşı, dostluğu davam etdirə bilmirsənsə eləcə dondur, salaməleyküm-əleyküməssalam, mehriban görüş, qurtarsın getsin. Daha düşmən niyə olursan? Köhnə dostunla düşmənçilik eləmək, çox pis çıxmasın, üzr istəyirəm, xörək yediyin qaba sonra tükürməkdir.

Bilirsinizmi, bizim Azərbaycanda, cəmiyyətdə pis bir xasiyyət var - biz adamlarla bitərəf qala bilmirik; ya gərək dost olaq, ya da düşmən. Bu cür düz deyil. Mənimlə dost olub, sonra elə qəddar düşmən kəsilir ki, erməni də yaddan çıxır, rus da yaddan çıxır, özününkü düşmən olur. Yəni dost olandan sonra düşmən olmaq qədər pis şey yoxdur, ən qorxulu düşmən odur.

Bəy, mənə elə gəlir ki, indi Cəbhədə (rəhbərliyi nəzərdə tuturam) dostların birliyi, elə parlamentdə onların əlbir çıxışı da bunu göstərir. Ancaq mən başqa sual vermək istəyirəm: biz dünən, tutaq ki, bir mitinq keçirmək üçün mübarizə aparırdıq, xalqın taleyi ilə bağlı xırda bir məsələdən ötrü vuruşurduq, indi isə parlamentdə hakimiyyət uğrunda çarpışırdıq. Artıq iki ildən sonra mübarizəmizdə də, qələbələrımızdə də xeyli irəliləyiş var. Ancaq Xudu Məmmədov bir dəfə səndən soruşub ki, yaxşı, marksizm-leninizmi götürdünüz, bəs onun yerinə nə qoyursunuz? Bax, indi bizim gözüümüzün qabağında kommunizm məhv olub getdi. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi xalqa indi hansı ideyanı təklif edir, edəcək, yaxud eləməlidir? Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin bundan sonrakı vəzifəsini nədə görürsən?

Mən, Məmmədəmin Rəsulzadənin bir çox əsərlərini hələ oxumamışam (çoxusu ələ düşməyib, bəziləri isə çap olunsada oxumağa imkan tapmamışam). Məmmədəmin Rəsulzadəni, görünür, biz təzədən öyrənməliyik, özü də dərindən, təhlil edə-edə öyrənməliyik.

Mən onu xüsusi öyrənməyə iki-üç ay vaxt sərf eləyəcəyəm.

Bu adam nəyi tapıb, nəyi düzəldib? İlk növbədə bayrağı. Bayraq elə-belə deyil. Bu üç rəng məsələsi var, onun haqqında çox fikirləşirəm. Başqa ideya lazım deyil - bu, ideyadır.

Türklüyün özünü dərk etmək üçün bir neçə ocaq yox ha, bir neçə cəmiyyət yox ha, bizim ömrümüz yox ha, bir neçə nəslin ömrü lazım olacaq. Vətənimizi parçalamış iki yabancı imperiya millətimizin türk mənəviyyatını da yox etmək üçün əlindən gələni əsirgəməyib. Şimalda beynəlmiləçilik pərdəsi altında, Cənubda isə «islamda millət birdir» şüarı ilə türk milli məniyyətinin məhvə çalışıblar. Şimalda rus psixologiyası və Rusiya mənafeyi üzərində qurulmuş təhsil sistemi milli məniyyətimizi dağıdan ən güclü silaha çevrilibsə Cənubda əksinə ediblər - təhsilsizliklə və ana dilində oxumağı yasaq etməklə məqsədə çatmaq istəyiblər. Bunlar kara gəlməyəndə isə «pantürkist» adı ilə millətin ziyalılarını məhv ediblər. Ona görə də 1813-dən bu yana milli varlığımıza vurulan dəhşətli zərbələrin kəskin ağrısını indi də duyuruq. Bu gün az qala iki ədəbi dilimiz yaranıb, halbuki başqa parçalanmış millətlər (almanlar, koreyalılar, vyetnamlılar və b.) buna imkan verməyiblər (düzdür, onların ayrılığı bizimki qədər uzun çəkməyib). Bu gün az qala iki milli psixologiyamız mövcuddur. Bizə nisbətən çox qısa müddətdə ayrı qalandan sonra birləşərkən hətta Şərqi və Qərbi almanları arasında da müəyyən anlaşılmazlıq yaranırsa gör indi bizim qarşımızda nə qədər ağır yük durur! 180 illik ayrılığın milli psixologiyamızda yaratdığı ciddi fərqi yox etmək asan olmayacaq. Bunun üçün hədsiz iş görülməlidir. Bu gün milli mədəniyyətimiz, milli adət-ənənələrimiz də az qala aradan çıxmaq üzrədir. Şimalda «sovetləşən», Cənubda «iraniləşən» məişətimiz, həyat tərzimiz bu sahəyə də sarsıdıcı zərbə vurub.

Buna nə ad vermək olar ki, millətimizi öz adından belə məhrum ediblər!

İndi görün ki, türkcülük ideyası necə ağır yaralarımızı sağaltmağa xidmət etməlidir. Bunu ardıcıl olaraq gələcək nəsle dərk etdirmək sənin vəzifəndir. Sən, mən oxumuşuq, bilirik. Uşaq isə yeni doğulub, heç nədən xəbəri yoxdur. Demək, sən elə bir sistem yaratmalısən ki, türklük uşağa kütləvi surətdə aşılansın. Belə təsəvvür edək ki, Şimali Azərbaycanda ildə əhali təxminən 150 min nəfər artır. İldə dünyaya, pis mənada demirəm, 150 min cahil gəlir.

[Ağ vərəq gəlir...](#)

Bəli, ağ vərəq. Bəzən bizi gürcülərlə müqayisə edirlər. Mən uşaqlara deyirəm: bir var ildə 150 min adamı yedirəsən, böyüdəsən, tərbiyələndirib adam edəsən, bir də var Gürcüstandakı 18 mini. 18 mini Azərbaycanın bir rayonu əl üstündə saxlayar. Bu, çox böyük şeydir. Estonlarda, litvalılarda da əhali artımı azdır; onu saxlamağa, tərbiyə etməyə millət çox enerji itirmir. Biz isə artımımız güclüdür deyən böyük enerji sərf edirik. Bizim adamların çoxusu hərəkətdə niyə iştirak etmir? Çünki hərəsinin bir bölük balası var, onlara çörək lazımdır (bizimkilər də ailəni çox istəyir). Əgər bizdə də ailədə bir uşaq olsa siyasətlə məşğul olmağa vaxt qalar. Bizim milli zənginliyimiz var, onu itirməməli, əksinə, genişləndirməliyik - övladımız çox olmalıdır, millətin kökü güclü olmalıdır.

Deməli, hər il 150 min Şimalda doğulur. Hələ Cənubda nə qədərdir - bilmirik, türk dünyasında nə qədərdir - bilmirik. Biz axı cənublu-şimalı bir dövlət olacağıq! Olacağıqsa ildə bir milyon ağ vərəq gələcək. İldə bir milyonu sən doyurmalısən, onu ən azı 20-30 yaşına çatdırmalısən. Bunun özü böyük işdir, ən böyük ideologiyadır.

İkincisi, müasirliyi, çağdaşlığı, demokratiyanı, müasir dövlət sistemlərini dərk etdirməkdir. Bunun üçün nə qədər institutlar işləməlidir, nə qədər məktəblər olmalıdır, nə qədər dərnəklər olmalıdır! Bu təkcə Xalq Cəbhəsinin işi deyil, o genişlənməlidir, şəbəkələri olmalıdır.

Millətə öyrədilməlidir ki, müasir dünya nə deməkdir, o, nə cür dərk olunur, müasir dünya fəlsəfəsi necədir? Dünyanın sürətli gedişindən geri qala bilmərik, geriləsək batdıq.

Özü də, mən bir şeylə razılaşa bilmirəm - bizim siyasətçilərin bir çoxu Azərbaycanın gələcək inkişaf yolunu müəyyənləşdirərkən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin keçdiyi yolu kor-koranə təqlid etməyə meyl göstərir. Əlbəttə, bu şanlı, müqəddəs keçmişimizə sonsuz ehtiramla yanaşmalıyıq, ancaq unutmaq olmaz ki, son 70 ildə dünya siyasətində son dərəcə ciddi dəyişikliklər baş verib. BMT kimi olduqca nüfuzlu təşkilat yaranıb, dünya münasibətlərini onun qərarları, Helsinki Müşavirəsinin Yekun aktı və başqa çox mühüm sənədlər tənzimləyir. Ona görə də Azərbaycan istər daxili, istər xarici siyasətində müasir gerçəkliklərə çevikliklə uyğunlaşmağı bacarmalıdır.

Üçüncü xəttimiz islam mədəniyyətinə, islam dininə yiyələnəkdir. İslam böyük bir sistemdir. Çox təəssüf ki, Sovet rejimi bizi bu misilsiz sərvətdən az qala məhrum edib.

Fikir verin, bizim savadlı ruhanilərimiz nə qədər azdır. Xalq kütlələri islam dininin əsas tələblərini bilmir. Mənəviyyat və məişətimizdəki pozuntuların (oğurluq, rüşvətخورluq, qumarbazlıq, içkibazlıq və b.) səbəblərindən biri də məhz dinimizdən süni şəkildə aralı salınmağımızda görürəm.

Yəqin Avropa ədəbiyyatında bu nöqtəyə diqqət yetirmisən - orada bütün ruhanilər ağıllı, xeyirxah, məzlumlara əl tutan, millətini sevən adamlar kimi təsvir olunur. Bizdə isə molla, axund, yaxud hər hansı bir ruhani fırıldaqçı, yalançı, tamahkar, cəhəlat yayan insan kimi təqdim edilib. Ruhaniyələrə nifrətlə birləşməyə xalqa dinə nifrət duyğuları da aşılamağa çalışıblar.

Nəticəsi isə o olub ki, milyonlarca insanın yalnız quruca adı «müsəlman» qalıb, onlar islamın mənəvi dəyərlərindən məhrum edilib.

Bu ideoloji xətlərin üçünü də elmi əsaslarla öyrənməyin nəticəsində yüksək səviyyəli mədəni vətəndaş yetişdirə bilərik. Demək, həmin o ideologiyanın son məqsədi yüksək inkişaf etmiş vətəndaşdır.

[Belə çıxır ki, bizim Cəbhənin son məqsədi də elə o bayrağı təmsil edən ideologiyanın həyata keçməsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin öz ideyaları ilə birləşmə bərpa olunmasıdır.](#)

Tamamilə doğrudur. Ancaq Azərbaycan Cümhuriyyəti ideyası tam olmadı axı, yarımçıq qaldı; imkan vermədilər ki, o ideya yetişsin. Biz onu kamilləşdirməliyik.

İndi mən bir şeyi müşahidə edirəm - Amerikadan, İngiltərədən, Fransadan gələnlər sual verirlər ki, sizdə türkcülük necədir, Turan dövləti yaratmaq ideyasına necə baxırsınız? Biz isə deyirik ki, elə meylimiz yoxdur. Bu, qorxuludur. Bu sualı biri versin, ikisi versin; daha fransız

verir bu sualı, italyan verir, ispan verir. Deməli, bütün Avropa üçün bu, maraqlı məsələdir, çünki yeni bir türk dünyası qalxır...

...və islam özülçülüüyü...

Bəli və islam özülçülüüyü. Bu, nədir? «Özülçülük» deməklə istəyirlər ki, bizə damğa vursunlar. Biz özülçülüüyü götürüb qoyuruq qırağa, təkcə elə islamı saxlayırıq. Qalır islam və türkçülük.

Yeri gəlmişkən, Bəy, sən bir şərqşünas kimi Qur'anı oxuyur və yaxşı da tərcümə edirsən, şəriətdən də məlumatın zəngindir. Bəs Qur'ana şərh verməyi də bacararsanmı?

Düzdür, mən dünya islamsünaslarının Qur'ana yazdıqları şərhlərin ən mühümləri ilə tanışam, ancaq Qur'anı təfsir etmək, ona şərh yazmaq hər şərqşünasın işi deyil. Bunu xüsusi islam universitetlərini bitirən, az qala bütün ömrünü Qur'anı, şəriəti öyrənməyə həsr edən ən savadlı din alimləri bacarar. Azərbaycanda da Mövlazadə və Nuxəvi kimi belə uləmalar vardı. Çox arzulayardım ki, bizim indi Bakıda olan İslam İnstitutumuz da belə savadlı adamlar yetişdirəydi.

Mən bəzən deyirəm ki, gələcək məqsədimiz azad, demokratik cəmiyyətdir, türkçülük milli özünüdərkimizdir, islam dini inancımızdır, soruşsanız ruhi cəhətdən bir az da şamanam, şamanlıq da ruhumdur. Bu sistem milləti vahidləşdirir və onu vahid bir nüvə ətrafında toplayır; gələcəkdə o, güclü bir millət olur. Və bundan çox qorxurlar. Niyə? Səbəbini son vaxtlar açıqca gördük. Türkiyədə birdən-birə üç ayrı-ayrı partiya birləşdi (Məmmədəmin'in böyüklüyünü bu günlərdə bir də dərk etdim): Alparslan Türkeş'in partiyası (sırf türkçü partiyadır), Ərbakan'ın partiyası (sırf dini partiyadır) və bir də demokratik islahat partiyası. Üçü birləşdi: türkçülük, demokratik islahat, din - bizim bayrağımız.

Fikirləşirəm ki, gələcəkdə AXC-nin fəaliyyətini davam etdirmək istəyiriksə güclü partiya yaranmalıdır və Xalq Cəbhəsi bu üç ideyalı partiyanın birliyindən ibarət olmalıdır. Bu üçünün birləşməsi güclü bir qüvvə yaradır. Nəticəsinə baxaq. Amerikanın Süleyman Dəmirəl'ə bir o qədər rəğbəti yox idi; gördü ki, o, qabağa çıxır, Turqut Özal'a meyl etdi. Birdən-birə gördü ki, arxadan obiri qüvvə - Türkeş gəlir və fikirləşdi ki, Süleyman Dəmirəl Amerikaya ondan daha xeyirlidir. Bu üç rəngin birliyi meydana gəlsə çətin olacaq - elə məsələlər qalxacaq ki, Amerika Yaxın Şərqdən daha ayağını yavaş-yavaş üzməli olacaq. Avropanı da qorxudan budur.

Həmin bu üç rəng qəribə rəmzdür, yəqin ki, onun üstündə aylarla, günlərlə mübahisə ediblər, axır nəticəyə gəlib çıxıblar.

Onu da xatırladım ki, bu bayrağı daşımağa bizim mənəvi haqqımız çoxdur - onu döyülə-döyülə, təhqir oluna-oluna, dustaqlara atıla-atıla yenidən həyata qaytarmışıq və unutmayaq ki, indiki soydaşlarımız onu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindəkindən də çox - üç il yarım ki, öz başları üzərində qürurla dalğalandırırlar və əminəm ki, bu xalq onu bir də heç vaxt enməyə qoymayacaqdır!

Döyülməkdən ki söz düşdü, Bəy, səni də nəinki vurublar, hətta 23 avqust 1991-də qanını da axıdılar. Məqsədləri səni öldürməkmiş. Cismani, yoxsa mənəvi zərbələrdən daha çox ağrımisan?

Mən heç vaxt sağlamlığımın üstündə əsməmişəm, ona görə də cismani zərbələrin fəsadlarından təşvişə düşməmişəm. Düzdür, xüsusən 23 avqustdan sonra ağrılarım yanıma gələn dostlarımla istədiyim kimi söhbət etməyə imkan vermədiyinə görə çox əziyyət çəkdim, ancaq açığını deyim ki, məhz Azərbaycan milisinin belə qəddarlığı mənə çox toxundu, axı mənə rus əsgərləri də döyüb, ancaq hətta onlar da bu cür sərtlik etməyib. Özü də, ən çox yandıığım odur ki, öz milisimiz mənə çatanadək Azərbaycanın milli bayrağını tapdayıb, cırıb gəlmişdi...

Bəy, bu bayraq iki ildən sonra hansı Azərbaycanın üstündə dalğalanacaq?

Vahid Azərbaycanın.

Mən «iki ildən sonra» deyirəm...

İki ilə çətindir, bəlkə üç il çəkər. Ya iki, ya üç ildən sonra Cənubi Azərbaycanda da bu bayraq dalğalanacaq. Cənubi Azərbaycanda onu əslində gizli də olsa daşıyırlar.

Hətta İran hökuməti də bir balaca bununla razılığa gəlib, amma bir şərtlə ki, islam rəngi (yaşıl) keçirilsin yuxarıya, yəni islamı götürün, keçin qabağa. Keçirmişdilər. İranda başlamışdılar ki, belə bayraqlar buraxmağa. Sonra gördü ki, yeri deyil, tarixi ənənə var. Burada «Tövbə» cəmiyyəti də deyirdi ki, yaşıl rəngi yuxarı keçirək (İranla bağlı fikirlərdir).

Biz bu bayrağın varisiyik, onu dəyişdirməyə qoymayacağıq. Vaxt gələcək, o, türk dünyasının çox ölkələrini gəzəcək, rəmz kimi saxlanacaq.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsində bu bayraq altında birləşmiş on minlərcə gəncimiz var, Bəy. Onlara ürək sözlərin?

Mən onlara sözlərimi həmişə deyirəm. Gənclərlə tez-tez görüşürəm...

Azərbaycan gənclərinə ilk öncə azadlıq arzulayıram. İkinci şərt türk milli maarif və elmini yaratmaqdır. Bizim evimizi yıxırlar. Ədalət bəy, xahiş edirəm ki, siz jurnalistlər gələcəkdə bu məsələyə çox fikir verin. Türklər öyrəndiyi ideyaya, məsləkə çox vurğun millətdir, vurulubsa, inanıbsa ondan əl çəkə bilmir. Çox əfsus ki, bu ideyaları, məfkurələri bizə ya fars dilində öyrədiblər, ya ərəb dilində.

Ya da rus dilində.

İndi də başlayıblar ingilis dilində; başlayıblar ingiliscə məktəbləri çoxaltmağa. Başqa dildə, təfəkkürdə milləti tərbiyə etmək o millətin evini yıxmaqdır. Dil özü fəlsəfədir - o dili udmalısən ki, onun fəlsəfəsi də, onun idrakı da beyninə girsən. Yoxsa fars dili ilə fars fəlsəfəsini, fars təfəkkürünü uduruq, rus dili ilə rus, ərəb dili ilə ərəb təfəkkürü bizə hopur, mənəviyyatımız

özgələşir. Ona görə də türklərin dediyi kimi eyitim (maarif) ana dilimiz üstündə qurulmalıdır. Biz nə qədər ki «analiz», «sintez», «konfederasiya», nə bilim nə sözləri ilə danışmağa başlayacağıq, millətin təfəkkürünü özgələşdirəcəyik.

İndi Avropa sözlərini gətirib doldurublar dilimizə - millətin başını xarab edib qoyacaqlar; sabah bu sözlərin heç birini bilməyəcəyik. Bu gün «ismi-fail», «ismi-məful» sözlərini anlamadığımız kimi bir zaman da «rasionalizm»i, «irrasionalizm»i bilməyəcəyik. Bu sözləri dilə niyə gətirirlər? Siz mətbuat işçiləri buna ciddi fikir verməlisiniz.

[Əbülfəz bəy, çox sağ ol, var ol ki, xəstə vaxtında mənə belə səxavətlə vaxt ayırdın. Hədsiz minnətdaram!](#)

Ədalət bəy, sən də sağ ol. Bir şeyi deyim - oğünkü yazının əleyhinə kimsə bir mızıldanmışdı, ancaq çox yaxşı yazı idi.

[Hansı yazı?](#)

«Azərbaycan»da çıxan. Deyirdi ki, indi də millətlərin arasında ədavət salırlar. Boş sözlərdir - o, millətlərin ədavəti deyil. Bizə ən böyük zərbəni ["türk"] adımızı götürməklə ediblər.

[Oxumuşdun o məqaləni?](#)

Bəli, oxumuşdum, çox xoşuma gəldi. Çox düzümlü, yaxşı, izahlı, yəni daha suala yer qoymayan yazıdır - orta məktəb şagirdi də oxuyub başa düşəcək, alimi də, başqası da. Aydın məsələ budur - bir millətə ən böyük zərbə onun adının götürülməsidir. Bundan da böyük faciə ola bilməz. Millət öz adını qaytarmalıdır. Həyat ora gəlir, hamı da ora gəlir, o cür də olacaq. Sadəcə olaraq bunlar niyə bir-birini qıcıqlandırır bilmirəm. Yalandan istəyirlər desinlər ki, burada millətləri parçalayırlar, Azərbaycanı parçalayırlar.

Azərbaycan parçalanmır. Kürdsən - «kürd» adını yazdır üstünə, talışsan - «talış» adını, saxursan - «saxur» adını. Sonra niyə mənə minnət qoyursan? Odur ha, sən deyənə nə qədər doğru çıxdığını bir yerdə balaca arayış kimi qeyd elə - demək, ləzgilərin qurultayı olub, deyiblər ki, ləzgilər ən çox Azərbaycanda assimilyasiyaya məruz qalırlar; onlara hətta pasportlarında öz adlarını yazdırmağa icazə vermirlər. Bundan bizim əleyhimizə istifadə ediblər, o gün Moskva da bunu yazıb, dünyaya səsləndiriblər. Bu məsələdən Azərbaycana qarşı bir tərribat kimi istifadə edirlər. Sən bu tərribatın qarşısını qabaqcadan alırsan, qoymurlar bunu almağa. Demək, bunda maraqlı olanlar var. Yaxşı, mən deyən səhvdirsə, qurultay niyə elə qərar çıxarır və Azərbaycanı təqsirləndirir? Niyə Azərbaycan günahkar olur? Nə deyirik - ləzgi pasportda «ləzgi» yazdırsın, öz dilində məktəb açsın. Obirilər də eləcə.

Bu gün bütün dünyada milli azlıqların hüquqları müdafiə olunur və hər hansı ölkənin suverenliyinin tanınmasının ilkin şərtlərindən biri kimi azsaylı xalqların haqlarının qorunması tələbi irəli sürülür. BMT-nin, başqa ümumdünya təşkilatlarının üzvü olan Azərbaycan da öz ərazisində yaşayan bütün milli-etnik azlıqların hüquqlarını qorumağa borcludur. Biz dinindən, irqindən, dilindən və b. asılı olmayaraq azsaylı xalqların hamısının milli-mənəvi-mədəni

ehtiyaclarını tam ödəməliyik. Ancaq Azərbaycan torpağının bir qarışının belə alınmasından söhbət gedirsə bu münasibət, təbii ki, kəskin dəyişə bilər.

Bəy, indiyədək o xalqların hüquqları həqiqətən tapdalanıb. Ancaq bu, ilk növbədə Azərbaycan türklərini də əzən, hətta onun adını belə əlindən alan kommunist rejiminin təqsiridir. Azərbaycan türkləri azsaylı xalqlara həmişə qardaşcasına yanaşmış, onlara öz sevgisini göstərmiş. Biz ruslara, yəhudilərə də hər vaxt hörmətli münasibətdə olmuşuq. Yerdə qalan müsəlman xalqları (talışlar, ləzgilər, tatlar, avarlar, saxurlar, kürdlər və b.) ilə qaynayıb-qarışmışıq, elə birləşmişik ki, əti dırnaqdan ayırmaq mümkün olmadığı kimi bizi də ayırmağa çalışmaq baş tutmayan işdir. Ancaq Azərbaycanda xüsusi diqqət istəyən bir xalq var - udilər. Qəbələ və Oğuz rayonlarında yaşayan vur-tut 7 min nəfərlik bu xalqa münasibət hamıda eyni cür deyil...

Ədalət bəy, mən sənə udilərlə bağlı gördüyün bütün işlərlə tanışam. Xalqımızın bu ağır günündə heç olmasa iki rayonda sabitlik yaranmasına çalışdıqına görə sənə minnətdaram.

Udiləri biz Azərbaycanda saxlamalıyıq. Niyə?

Birincisi, onlar bu torpaqda doğulduqlarına görə bu torpaqda yaşamağa haqları var.

İkincisi, bu saat bütün dünyanın gözü Azərbaycandadır. Udilərə bir şey olsa, xüsusən ermənilərin fitvası və yardımı ilə, yer üzünün kütləvi məlumat vasitələri hay-küy salacaq ki, Azərbaycanda dünyanın ən qədim və vur-tut 7 minlik bir xalqına gün vermədilər. Bunun da nə ilə nəticələndiyini təsəvvür etmək çətin deyil. Bax, Sumqayıt hadisəsində ermənilərin özünün də əməlli-başlı əli oldu. Onu niyə törətdilər? Dünyada xalqımızın vəhşi obrazını yaratmaq üçün! Yaratdılar da. Bu gün məhz Sumqayıt təbliğatının təsiri altında dünya ictimaiyyəti az qala Xocalı qırğınına belə göz yumur, ancaq iki erməni ölənin kimi bizim əleyhimizə qalxır. Ermənilər torpağımızda bizimlə müharibə aparır, bizi qırır, ancaq dünyanın erməniyə yazığı gəlir. Bu gün beynəlxalq müqavilələr bağlamaq üçün gedilən məclislərdə də Sumqayıt tənəsini eşidirik. İndi erməniyə, bütün düşmənlərimizə yeni bir bəhanə verməyə dəyərmə?

Üçüncüsü, udilər qədim Qafqaz Albaniyası mədəniyyətinin bu gün sağ qalan yeganə xaçpərəst varisləridir. İndi istər dağlıq, istər aran Qarabağda, Azərbaycanın başqa guşələrinə səpələnmiş alban kilsələrinə, digər alban abidələrinə ermənilər sahib durmaq istəyirlər.

Erməni akademiki Manandyan isə yazır ki, yer üzündə bir nəfər də udi yaşadığıca ermənilər Qafqaz Albaniyası mədəniyyətinə yiyə çıxma bilməyəcəklər. Ona görə də ermənilər həmişə çalışıblar ki, udilər məhv edib tarix səhnəsindən çıxarsınlar, özü də türklərin əli ilə. İndi gəlin papağımızı qabağımıza qoyub fikirləşək; udilərin getməsi bizə sərfəlidir, yoxsa qalması?

Qəbələnin Nic kəndindəki udilərin ermənilərlə eyni dini məzhəbə - qriqoryanlığa mənsub olması, onlardakı erməni təəssübkeşliyi bir çoxlarını narahat edir. Həm də xüsusən yaşlı nəslin xatirindən 1918-20-ci illərdə onlarla baş verən qanlı vuruşmalar hələ getməyib...

Bütün Avropa, Amerika bizə sübut etməyə çalışır ki, sizinlə ermənilər arasındakı dava xaçpərəst-müsəlman müharibəsidir. Biz isə deyirik ki, yox, ermənilər bizdən torpaq istəyir, ona görə vuruşuruq; bu, dini davadırsa bəs niyə ermənilərdən savayı heç kimlə işimiz yoxdur? Təəssüf ki, siyasətimiz zəif olduğuna görə hətta ermənilərlə eyni dini məzhəbdə - qriqoryanlıqda olan udilərə həqiqətən mehriban münasibət bəslədiyimizi dünya səviyyəsində nümayiş etdirə bilməmişik, halbuki bu fakt bizim xeyrimizə çox güclü bir təbliğat mövzusunda çevrilə bilər. Bu, məsələnin bir tərəfi.

İkinci tərəfdən, aqlım kəsmir ki, udilər bir daha azərbaycanlılarla vuruşmaq fikrində olsun, çünki bu, onların Nici tərək etməsi, başqa sözlə, udi milli varlığının tarixdən birdəfəlik silinməsi demək olardı. Doğrudanmı, bu aydın məntiq kimdəsə şübhə doğuracaq?

Üçüncü tərəfdən, mümkündür ki, udilərin arasında da araqızırdıranlar, «millət qəhrəmanı» olmaq üçün xalqı bada verməyə hazırlaşanlar var, belələri ilə biz yox, özləri bacarmalıdır. Həm də onlarla bağlı hər hansı mübahisəli, ciddi vəziyyət yaransa bunu yalnız dövlət səviyyəsində həll etmək gərəkdir. Bu iki xalqı üz-üzə qoymağa çalışmaq cinayətdir.

Fikrimcə, Azərbaycanda bizim arzuladığımız demokratik cəmiyyət qurulsa respublikamızın başqa azsaylı xalqları kimi udilərin də problemsiz yaşayışı həll olunacaq.

Bax, belə-belə məsələlərdə istəyirlər ki, Azərbaycanı dünyada gözdən salsınlar. Bunun üstünə bir də qayıda bilərsən, bu məsələdən bir daha yaza bilərsən.

Bəy, bir də çox sağ ol, minnətdaram!